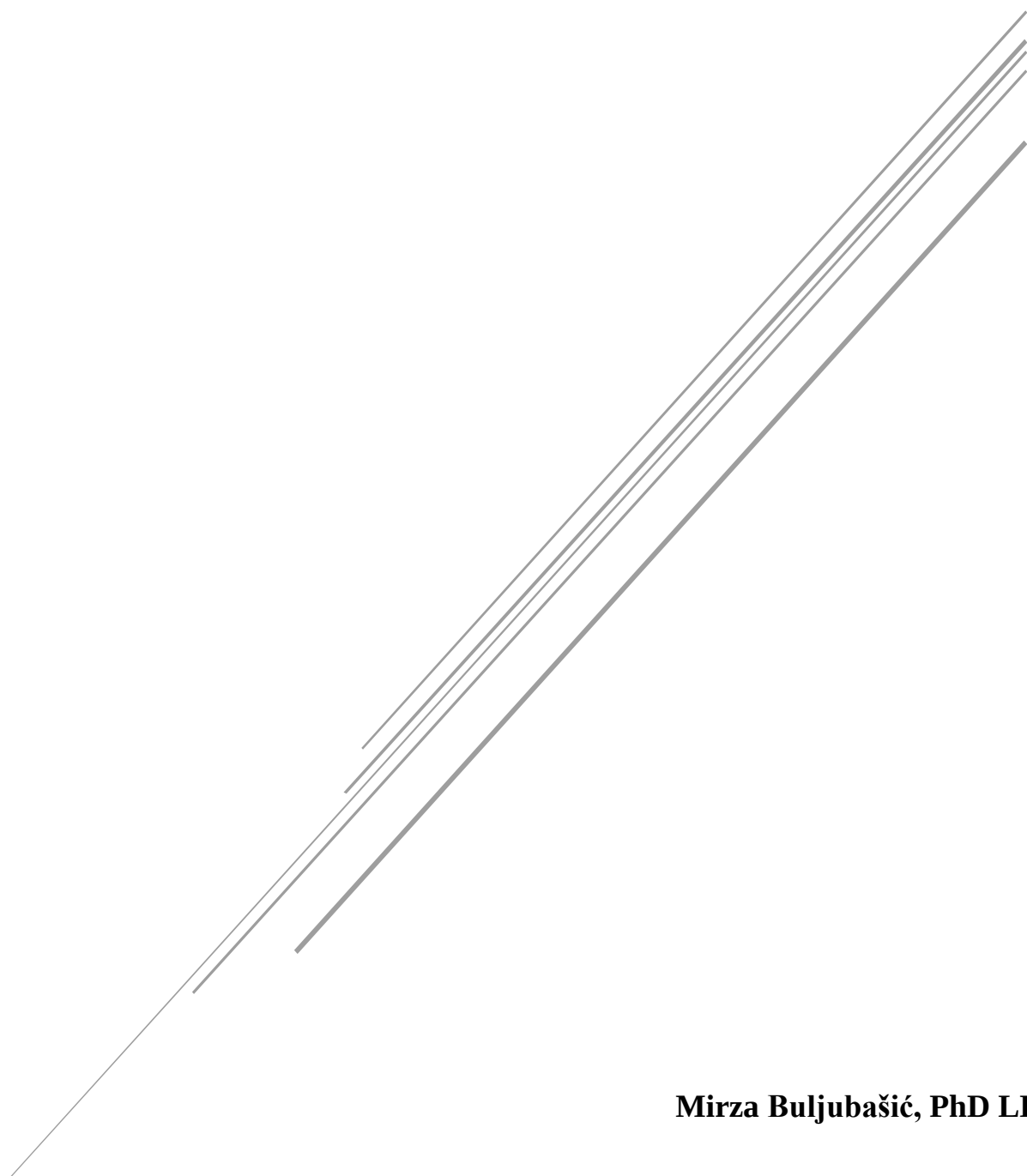

Pravo na istinu u Bosni i Hercegovini: Komisije za istinu, obrazovanje i nestali

Balkanska istraživačka mreža Bosne i Hercegovine (BIRN BiH)

Mirza Buljubašić, PhD LLM

Izvršni sažetak

Konflikt koji je obilježio Bosnu i Hercegovinu tokom devedesetih godina prošlog stoljeća ostavio je duboke ožiljke na društvenoj tkanini zemlje, stvarajući jazove koji i danas utječu na međuljudske odnose i kolektivnu svijest. U kontekstu postkonfliktnog oporavka, Bosna i Hercegovina suočava se s jednim od najizazovnijih zadataka: putem ka istini, pravdi i pomirenju. Ovaj policy paper, kao temeljit pristup pravu na istinu, detaljno istražuje i razmatra uloge komisija za istinu, obrazovanja i pitanja nestalih, te ključne izazove s kojima se društvo suočava u ovim procesima.

Komisije za istinu u Bosni i Hercegovini, unatoč složenim izazovima s kojima se suočavaju, ostaju ključni akteri u procesima tranzicijske pravde, pružajući neophodnu platformu za razotkrivanje istine o prošlosti i omogućavanje nacionalnog pomirenja i izgradnje mira. Na osnovu analiza i pregleda relevantnih primjera i literature, ovaj segment policy papera detaljno istražuje ulogu, doprinose i ograničenja ovih komisija u postkonfliktnom društvu Bosne i Hercegovine. Komisije za istinu imaju za cilj da identificiraju i dokumentiraju slučajeve kršenja ljudskih prava i zločina počinjenih tijekom konflikata. Osnovni mandat komisije uključuje utvrđivanje činjenica o zločinima, identificiranje žrtava i počinitelja te pružanje platforme za žrtve da ispričaju svoje priče. Kroz metode poput javnih saslušanja, intervju sa svjedocima i žrtvama, te suradnje s domaćim i međunarodnim pravosudnim tijelima, komisije teže osigurati da se glasovi žrtava čuju i poštuju. Važnost komisija za istinu posebno se manifestira kroz njihov doprinos priznavanju patnje žrtava, obnovi povjerenja među etničkim grupama, i jačanju pravne države. Međutim, za ostvarenje ovih ciljeva ključno je da rad komisije bude transparentan, nepristran i inkluzivan. Komisije tipično na kraju svog mandata objavljuju izvještaje koji sumiraju spoznate činjenice i preporuke za buduće akcije. Unatoč potencijalu, komisije u Bosni i Hercegovini suočavaju se s brojnim izazovima. Otpor prema projektima suočavanja s prošlošću, kako na domaćoj tako i na međunarodnoj razini, često otežava njihov rad. Protivnici uspostave komisija naglašavaju da bez procesa koji bi osigurao pravdu, sam rad komisije može biti upitan. Pored političkih prepreka, postoji i otpor među udruženjima žrtava koja izražavaju zabrinutost zbog neadekvatnog uključivanja u proces i strah od "kompromisne istine" koja bi mogla stvoriti simetriju između njihove patnje i patnje drugih. Zaključno, iako su komisije za istinu važni alati u procesima tranzicijske pravde, njihovo uspostavljanje zahtijeva pažljivo planiranje, široku podršku i osjetljivost na lokalne političke, društvene i kulturne dinamike. U kontekstu Bosne i Hercegovine, posebno je važno prilagoditi inicijative specifičnostima lokalnog konteksta i osigurati da komisije za istinu reflektiraju specifične potrebe postkonfliktnog društva, kao što su pravo na pravdu, priznavanje patnje, i potreba za nacionalnim dijalogom o ratu.

Obrazovanje u Bosni i Hercegovini igra krucijalnu ulogu u borbi za pravo na istinu, suočavajući se sa složenim izazovima naslijeđenim iz ratnih sukoba i etnonacionalističkih podjela. U kontekstu tranzicijske pravde, obrazovni sistem nije samo odraz dubokih političkih i etničkih podjela, već i platforma koja može propustiti ili iskoristiti priliku za promicanje pomirenja i razumijevanja prošlosti. U svojim školama, BiH se susreće s izazovom kako učiniti obrazovanje alatom za pomirenje, a ne sredstvom za perpetuiranje podjela. Obrazovni kurikulumi često su fokusirani na etnonacionalističke narative, koji mogu dodatno produbiti već postojeće podjele. Značajno je kako obrazovni materijali, poput školskih udžbenika, mogu ili ne odražavati objektivne historijske činjenice, čime se

učenicima može uskratiti pristup balansiranom razumijevanju prošlih događaja. Ova situacija zahtijeva urgenciju u reformi obrazovnih praksi, s ciljem osiguranja da obrazovanje služi kao temelj za izgradnju zajedničkog razumijevanja i tolerancije među različitim etničkim grupama u zemlji. Postoji potreba za integracijom obrazovnih sadržaja koji promovišu međuetničko razumijevanje i poštovanje, a koje bi u konačnici mogle dovesti do smanjenja etničkih tenzija i gradnje kohezivnijeg društva. U tom smislu, posebno je važno da obrazovne institucije u Bosni i Hercegovini preuzmu aktivnu ulogu u promicanju prava na istinu, ne samo kroz tradicionalne obrazovne programe, već i kroz razvoj specijalizovanih modula koji bi se bavili pitanjima tranzicijske pravde. To uključuje učenje o historijskim činjenicama ratova u Jugoslaviji, priznavanje patnji svih naroda, kao i razumijevanje uzroka i posljedica konflikta. Dalje, univerziteti i druge visokoobrazovne institucije mogu imati transformacijski utjecaj tako što će se uključiti u istraživanja koja osvjetljavaju ne samo prošle zločine, već i tekuće izazove u procesu pomirenja. Akademska zajednica može također inicirati javne dijaloge i konferencije koje bi okupile različite društvene aktere, uključujući žrtve, svjedoke, i bivše borace, što bi moglo pružiti platformu za dijeljenje iskustava i perspektiva. Kroz obrazovanje, koje počiva na principima pravednosti i inkluzivnosti, Bosna i Hercegovina može izgraditi osnovu za stabilnije i pravednije društvo. To zahtijeva odvažnost u suočavanju sa prošlošću i odgovornost prema budućim generacijama, osiguravajući da se tragedije historije ne zaborave, ali i da se iz njih uči u cilju izgradnje trajnog mira i zajedničkog života.

U Bosni i Hercegovini, jedno od najbolnijih i najsloženijih pitanja u postkonfliktnom periodu je pitanje nestalih osoba. Rješavanje ovog pitanja je esencijalni aspekt tranzicijske pravde i ključno pravo za porodice nestalih da saznaju istinu o sudbini svojih najmilijih. Izazovi su brojni i uključuju pravnu, političku i emocionalnu komponentu koja duboko utječe na društvo u cjelini. Rad na rasvjetljavanju sudbine nestalih osoba u Bosni i Hercegovini odvija se kroz različite mehanizme i inicijative, ali se suočava s brojnim preprekama, uključujući nedostatak koordinacije među entitetima, političku instrumentalizaciju pitanja nestalih i nedostatak pravosudne efikasnosti. Pitanje nestalih osoba ne smije se shvatiti samo kao pravna ili politička kategorija, već kao duboko humanitarno pitanje koje zaslužuje stalnu pažnju i osjetljiv pristup. Jedan od ključnih problema je nedovoljna suradnja između entiteta u BiH i nedostatak transparentnosti u procesima koji bi omogućili efikasnije rješavanje ovog pitanja. Također, politizacija ovog pitanja često dovodi do zastoja u procesu traženja i identifikacije nestalih osoba, što dodatno otežava rad organizacija i pojedinaca uključenih u ovaj proces. Naponi koji se ulažu u rješavanje pitanja nestalih osoba su izuzetno važni ne samo zbog pružanja odgovora porodicama, već i zbog utjecaja koji ova pitanja imaju na pomirenje i izgradnju mira u društvu. Svaki napredak u ovom području može značajno doprinijeti smanjenju napetosti i izgradnji povjerenja među zajednicama. Stoga je ključno osigurati da se procesi traženja vode na način koji je transparentan, pravedan i koji poštuje dostojanstvo žrtava i njihovih porodica. Preporučuje se bolja koordinacija između različitih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini, kao i jačanje međunarodne suradnje u procesima traženja nestalih. Osim toga, važno je raditi na jačanju svijesti javnosti o važnosti rješavanja ovog pitanja, što bi moglo rezultirati većim pritiskom na političke faktore da aktivnije pristupe rješavanju ovog izuzetno važnog problema. Rješavanje pitanja nestalih u Bosni i Hercegovini zahtijeva sistematičan i multidisciplinarni pristup koji uključuje pravne, psihološke, sociološke i političke aspekte, i koji bi, uz podršku međunarodne zajednice, mogao dovesti do pomaka u ovoj bolnoj i osjetljivoj temi, i time doprinijeti ukupnom procesu tranzicijske pravde i pomirenja u zemlji.

- Jačanje kapaciteta Komisija za istinu: Preporučuje se samostalnost i osnaživanje eventualnih nacionalnih komisija za istinu s jasnim mandatima, adekvatnim resursima i mehanizmima za zaštitu svjedoka. Komisije trebaju biti opremljene da efikasno dokumentiraju zločine i olakšavaju procese priznanja i reparacija.
- Reforma obrazovnog sistema: Obrazovanje je ključno sredstvo za promociju pomirenja i prevenciju budućih sukoba. Potrebno je preispitati i prilagoditi postojeće zakone, reformirati obrazovne kurikule i obučiti nastavno osoblje kako bi se osiguralo da odražavaju objektivne historijske činjenice i promovišu međuetničko razumijevanje.
- Transparentnost u procesima rješavanja pitanja nestalih: Za pitanja nestalih potrebna je bolja koordinacija između entiteta i međunarodne zajednice, kao i veća transparentnost procesa. Također, treba podići svijest o važnosti ovog pitanja kako bi se povećao pritisak na političare da se aktivnije angažuju u rješavanju ovog problema.
- Integracija lokalnih znanja i perspektiva: važno je da svi procesi tranzicijske pravde integriraju lokalna znanja i perspektive. To uključuje prilagodbu inicijativa specifičnostima lokalnog konteksta, te osiguranje da komisije za istinu i obrazovne reforme odgovaraju na stvarne potrebe zajednica pogođenih konfliktom.
- Promocija javnih dijaloga i edukacija: potrebno je organizirati javne dijaloge, radionice i konferencije koje bi okupile različite društvene aktere, uključujući žrtve, svjedoke, akademike iz različitih područja, i političare, kako bi se razmijenile ideje i iskustva te razvile bolje strategije za pomirenje.
- Međunarodna saradnja i podrška: međunarodna zajednica treba nastaviti pružati tehničku i finansijsku podršku Bosni i Hercegovini u njenim naporima na polju tranzicijske pravde. To uključuje podršku za reforme pravosudnog sistema, obrazovanja, kao i za rad komisija za istinu, ali inicijative trebaju višeslojne: međunarodne, domaće, odozgo-prema-gore i odozgo-prema-dole.
- Monitoring i evaluacija: za sve inicijative potrebno je uvesti stroge mehanizme monitoringa i evaluacije kako bi se osiguralo da se ciljevi efikasno ostvaruju i da postoji odgovornost za postizanje rezultata.

Uvod

U bogatom mozaiku historije Južne Afrike, gdje se sukobi i jedinstvo isprepliću u složenom uzorku, mudrost nadbiskupa Desmond Tutua ističe se kao ključan glas u potrazi za istinom. "Svako društvo mora otkriti svoj put ka pomirenju. Pomirenje se ne može nametnuti izvana, niti nas tuđa mapa može odvesti do našeg odredišta: mora biti naše vlastito rješenje," istaknuo je Tutu 2003. godine. Ove riječi odzvanjaju kroz vrijeme, podsjećajući nas na neupitnu povezanost između istine i procesa iscjeljenja društva. Iako se može činiti da je fokus na pomirenju, u srcu Tutuove poruke leži neizbježna potreba za otkrivanjem istine. Kako svako društvo kroči ka pomirenju, mora prvo suočiti sa svojom prošlošću, istražujući i priznajući činjenice koje su oblikovale sadašnji trenutak. Ovaj proces nije samo putovanje ka pomirenju; to je esencijalna potraga za istinom koja oslobađa i transformiše, ključ za razumijevanje kako se iz pepela prošlosti može izgraditi budućnost utemeljena na pravdi, miru i zajedničkom razumijevanju. U poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, put ka istini, pravdi i pomirenju predstavlja jedan od najizazovnijih zadataka s kojim se suočava ovo društvo. Konflikt koji je obilježio ovu zemlju 90-ih godina prošlog stoljeća ostavio je duboke ožiljke na njenoj društvenoj tkanini, stvarajući jazove

koji i danas utječu na međuljudske odnose i kolektivnu svijest. U ovom radu, kao naučnik specijalizovan za oblast tranzicijske pravde, težim da istražim i razmotrim načine na koje Bosna i Hercegovina može navigirati ovim složenim terenom, posebno kroz prizmu komisija za istinu i pomirenje te uloge obrazovanja u procesu pomirenja.

Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini obuhvata širok spektar mehanizama i inicijativa koje se bave naslijeđem ljudskih prava, sukoba i nasilja. Ova istraživanja temelje se na obimnim analizama dostupne literature koji detaljno razmatraju složenost ovih pitanja u kontekstu postkonfliktnog društva. Te studije ističu izazove s kojima se suočavaju komisije za istinu u Bosni i Hercegovini, kao i ograničenja obrazovnih inicijativa usmjerenih na promicanje razumijevanja i sprječavanje budućih sukoba. Ovaj tekst počinje razmatranjem uloge i doprinosa komisija za istinu i pomirenje. Ove komisije su često viđene kao ključne za otkrivanje istine o prošlosti i pružanje platforme za priznavanje patnji žrtava. Međutim, izazovi s kojima se suočavaju, uključujući političku volju, javno prihvatanje i ograničene resurse, ukazuju na potrebu za detaljnijim razumijevanjem uslova pod kojima komisije mogu uspješno doprinijeti pomirenju. Dalje, fokus će biti ulogi obrazovanja u oblikovanju postkonfliktnog društva. Obrazovanje ima ključnu ulogu u promociji kulture tolerancije, međusobnog poštovanja i razumijevanja. Razmotrit će se kako obrazovni programi i inicijative mogu biti dizajnirani da doprinose dugoročnom pomirenju, uzimajući u obzir potrebu za inkluzivnim pristupima koji poštuju različite perspektive i iskustva.

Ovaj tekst temelji se na empirijskim podacima i teorijskim okvirima iz oblasti tranzicijske pravde, sociologije i obrazovanja, s ciljem razumijevanja dinamike koja oblikuje procese pomirenja u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja biće posvećena ispitivanju međusobne povezanosti između pravde, istine i pomirenja, kao i načina na koji ovi koncepti doprinose ili ometaju izgradnju mira i stabilnosti u postkonfliktnom kontekstu. U zaključnom dijelu, rad će razmotriti implikacije naših nalaza za buduće politike i prakse u Bosni i Hercegovini, s naglaskom na preporuke za poboljšanje efikasnosti komisija za istinu i pomirenje, kao i načine na koje obrazovanje može biti maksimalno iskorišteno kao sredstvo za promociju dugotrajnog mira i pomirenja. Bit će razmatrane strategije za prevazilaženje prepreka koje ometaju procese tranzicijske pravde i obrazovanja, uključujući pitanja političke volje, resursa, i uključenosti zajednice. Poseban fokus bit će stavljen na potrebu za stvaranjem prostora gdje se mogu čuti i validirati različita iskustva i narativi. Istraživanje će ukazati na važnost integracije lokalnih znanja i perspektiva u oblikovanju obrazovnih kurikuluma i aktivnosti komisija za istinu koje mogu istinski odgovoriti na potrebe zajednica pogođenih konfliktom. Ovaj tekst se nada da će doprinijeti širem razumijevanju složenosti prava na istinu u kontekstu tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini, pružajući uvid u potencijal i ograničenja komisija za istinu i obrazovanja kao alata za pomirenje. Cilj je ponuditi kritički osvrt na postojeće prakse i izazove, kao i predložiti smjernice koje bi mogle pomoći u izgradnji pravednijeg, mirnijeg i inkluzivnijeg bosansko-hercegovačkog društva.

Struktura rada je sljedeća: nakon uvoda koji postavlja kontekst i značaj istraživanja, prvi dio će detaljno istražiti ulogu komisija za istinu u Bosni i Hercegovini, identificirajući ključne izazove i prilike. Drugi dio će se baviti obrazovanjem kao sredstvom za istinu. Treći dio će se fokusirati na pitanje nestalih. U zaključku, rad će sintetizirati glavne nalaze, ključne izazove i preporuke za budući rad u oblasti tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini.

Komisije za istinu

Komisije za istinu i pomirenje mogu imati važnu ulogu u procesima tranzicijske pravde, pomažući društvima da se suoče s prošlim zločinima te da rade na pomirenju i izgradnji trajnog mira. Kako navodi Kofi Anan "ne može biti dugoročne sigurnosti bez razvoja, i ne može biti dugoročnog razvoja bez sigurnosti. I nijedno društvo ne može dugo ostati prosperitetno bez vladavine prava i poštovanja ljudskih prava. Traženje istine je put prema tom bitnom, ali često neuhvatljivom cilju."¹ U kontekstu Bosne i Hercegovine, rad ovih komisija može se posmatrati kroz leća postkonfliktnog oporavka nakon rata 1992-1995. godine, koji je ostavio duboke ožiljke na društvu i izazvao potrebu za sveobuhvatnim procesom istine i pomirenja. Komisije za istinu i pomirenje obično imaju za cilj da identificiraju i dokumentiraju slučajeve kršenja ljudskih prava i zločina počinjenih tijekom konflikata. Mandat komisije za istinu uključuje utvrđivanje činjenica o ovim zločinima, identificiranje žrtava i počinitelja te pružanje platforme za žrtve da podijele svoja iskustva. Metodologija rada komisije najčešće obuhvata prikupljanje i analizu dokumenata, javna saslušanja, intervju sa svjedocima i žrtvama, te saradnju s domaćim i međunarodnim pravosudnim tijelima. Važan aspekt rada je baziran na žrtvama, osiguravajući da se njihovi glasovi čuju i poštuju kroz cijeli proces. Rad komisije može imati dubok utjecaj na društvo, uključujući priznavanje patnje žrtava, obnovu povjerenja među etničkim grupama i jačanje pravne države. Međutim, za ostvarenje ovih ciljeva ključno je da rad komisije bude transparentan, nepristran i inkluzivan. Ove komisije, na kraju svog mandata, tipično objavljuju izvještaj o spoznatim činjenicama.

Tabela 1 - Periodizacija Zahtjeva Žrtava²

Faza	Period	Prioriteti vanjskih aktera	Prioriteti domaćih aktera	Zahtjevi žrtava
Hitna poslijeratna stabilizacija	1995–1999	Mir, sigurnost i povratak	Konsolidacija etnonacionalnih teritorija	Istina o mjestu voljenih i pravna pravda (ICTY)
Centralizacija i izgradnja vanjske države	2000–2006	Jačanje centralnih institucija	Konsolidacija moći	‘Istina i pravda’, ICTY, domaći sudovi, i reparacije (ICJ), ispravke
Neuspjela Europeizacija	2007–2024	Prijenos na lokalne vlasti i reforme EU	Status quo/povećanje teritorijalnih ovlasti	‘Istina i pravda’, fokus na domaćim sudovima, interni pristup statusu, ispravke i memorijalizacija

¹ Annan, K. (2016, April 18). Truth Commissions and Peace Processes. Kofi Annan Foundation. <https://www.kofiannanfoundation.org/peace-and-trust/truth-commissions/>

² Barton-Hronešová, J. (2020). The Struggle for Redress: Victim Capital in Bosnia and Herzegovina. Palgrave Macmillan.

Važnost uspostavljanja Komisije za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini počela se razmatrati u ranim devedesetim godinama, u kontekstu rasprava o stvaranju međunarodnog krivičnog suda. Zagovornici Komisije vidjeli su je kao alternativu sudu, s mogućnošću kasnijeg vođenja suđenja na temelju informacija dobivenih od Komisije. Međutim, protivnici, naglašavajući vidljivost zločina u Bosni u odnosu na „skrивene zločine“ u Latinskoj Americi, smatrali su da uspostavljanje Komisije ne bi imalo smisla bez procesa koji bi osigurao pravdu. Unatoč ovim početnim raspravama, ideja o Komisiji ostala je živa, čak i nakon uspostave Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) 1993. godine. Poboljšanja u Južnoafričkoj Komisiji za istinu, pokrenuta 1995. godine, dala su novi zamah projektu bosanske Komisije za istinu. Južnoafrički model, posebno njegova praksa javnih saslušanja s obimnim medijskim pokrivanjem, bio je ključan u promišljanjima zagovornika. Diskusije o bosanskoj Komisiji za istinu odvijale su se s obzirom na postojanje ICTY-a, tražeći da bosanska Komisija za istinu definiše svoju ulogu kao dopunskog mehanizma za postizanje odgovornosti i društvene rekonstrukcije u postkonfliktnom društvu.³ Kritiz i Finci, igrajući ključne uloge u razvoju ideje, zagovarali su Komisije za istinu kao platformu za istraživanje šireg konteksta u kojem su se dogodile zlopotrebe, uključujući ulogu društvenih i političkih institucija.⁴ Značajan je bio njihov naglasak na potrebi za stvaranjem autoritativne historijske naracije koja bi podržala izgradnju nacije u podijeljenoj i nestabilnoj državi. Projekt bosanske Komisije za istinu susreo se s raznim izazovima tokom pokušaja implementacije, nikada ne prelazeći preliminarnu fazu razvoja zakonskog nacrtu. Međunarodno uključivanje u zemlji, zajedno s činjenicom da promjena režima nije bila izvršena, predstavljalo je paradoks za zagovornike Komisije za istinu: da bi bila legitimna, bosanska Komisija za istinu morala je biti percipirana kao autentična nacionalna institucija, iako se nije moglo osloniti na nacionalne političare koji su bili na vlasti tokom rata.⁵

Bosanskohercegovački političari općenito nisu pokazivali entuzijazam za projekte suočavanja s prošlošću, a svaki pokušaj osnivanja Komisija zaustavljen je kada je dosegao političku razinu. Iznenadujuće, otpor prema ovome projektu dolazio je i od bosanskih udruženja žrtava, koji su trebali biti najveći korisnici i podržavatelji ovakvog mehanizma. Međutim, udruženja su bila jednoglasna u odbacivanju ideje o komisiji, zbog čega su neki sugerirali da je njihova ovisnost o političkim strankama doprinijela takvom stavu. Pored političkih prepreka, postojala je i otpornost među udruženjima žrtava, koja su izražavala zabrinutost zbog neadekvatnog uključivanja u proces i strah od "kompromisne istine" koja bi mogla stvoriti simetriju između njihove patnje i patnje drugih. Osim toga, udruženja žrtava i ženske organizacije izrazile su zabrinutost zbog potencijalne stigmatizacije i retraumatizacije žrtava ratnog seksualnog nasilja koje bi mogle sudjelovati u saslušanjima. Bilo je jasno da preferiraju pravosudne procese nad projektima istine i pomirenja, gledajući na ove inicijative kao na moguću distrakciju od

³ Dragović-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

⁴ Kritiz, & Finci. (2001). A Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina: An Idea Whose Time Has Come. *International Law FORUM du droit international*, 3(1), 50-58.

⁵ Dragović-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

pravde. Pokušaji uspostavljanja bosanske Komisije za istinu naišli su na otpor kako na međunarodnoj tako i na domaćoj razini. ICTY je bio jedan od glavnih protivnika uspostave Komisija za istinu, bojeći se da bi Komisija mogla potkopati rad Tribunala. Ovaj otpor bio je ključna prepreka za uspostavu Komisija za istinu, unatoč naporima zagovornika da definiraju mandat Komisija na načine koji ne bi ugrozili sudski proces. S druge strane, finansijska sredstva za Komisije za istinu smatrana su alternativnim pristupom koji bi zahtijevao značajna sredstva, često iz istog izvora financiranja kao i sudski procesi, stvarajući dilemu za donatore i vladine agencije. Uz međunarodne izazove, domaća otpornost, posebno u Republici Srpskoj (RS), bila je vidljiva zbog percepcije Komisija za istinu kao prijetnje autonomiji i postojanju RS-a i kao pokušaja promicanja percepcije RS-a kao "genocidnog stvorenja". Ova otpornost odražavala je širu problematiku: iako nijedna politička stranka otvoreno nije odbila sudjelovanje u radu na nacrtu zakona, njihova predanost projektu nije bila održiva nakon povlačenja međunarodne podrške.⁶

Pokušaji uspostave nacionalne Komisije za istinu, koji su započeli još 1997. godine pod vodstvom United States Institute of Peace, ali nisu postigli napredak zbog prednosti koje su date pravnim oblicima pravde i opreznog stava ICTY-a prema stvaranju mehanizama za traženje istine koji bi mogli potkopati njegove vlastite istrage.⁷ Inicijativa je doživjela dva glavna razdoblja: prvo, od 1997. do 2001. godine, razvijeno kao inicijativa civilnog društva, i drugo, od 2005. do 2006. godine, kada je postala nadležnost radne grupe unutar BiH parlamenta i bila povezana s širim procesom reforme Ustava (tj. Aneks 4. Mirovnog sporazuma). Unatoč različitim naglascima, oba razdoblja težila su stvaranju službenog nacionalnog tijela i oba su zastala čim su prošla preliminarnu fazu. Međunarodno uključivanje u zemlju, zajedno s nedostatkom promjene režima (tj. Lustracija), predstavilo je paradoks za zagovornike Komisije za istinu. Da bi Komisija bila legitimna, trebala je biti percipirana lokalno kao autentična nacionalna institucija, no nacionalistički političari zemlje (mnogi od kojih su bili na vlasti tokom rata) nisu se mogli osloniti na vođenje procesa. Kao rezultat, međunarodni pokrovitelji Komisija za istinu prvotno su usvojili drugačiji pristup: prvo su pokušali steći široku podršku za projekt unutar bosanskog civilnog društva.⁸

Revitalizacija projekta Komisija za istinu 2005. godine, ovaj put unutar BiH parlamenta, pokazala je reviziju međunarodne strategije za pokretanje komisije. Ponovo, proces je predvodio Institut za mir Sjedinjenih Američkih Država, u saradnji s povezanom nevladinom organizacijom (CSO) Dayton Project koju je vodio tadašnji zamjenik visokog predstavnika za Bosnu Donald Hays. Komisija za istinu je neformalno postala povezana s širim procesom reforme BiH ustava kojeg je Hays počeo pregovarati s glavnim političkim strankama u aprilu 2005, pri čemu su se iz prve faze isključile CSO koje nisu bile obaviještene o novoj inicijativi. Odluka da se fokusira na političke stranke umjesto na civilno društvo nesumnjivo je odražavala prepoznavanje da službena Komisija za istinu mora postići političku podršku ako ikada treba postojati. Hays je stoga pregovarao s

⁶ Dragović-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

⁷ Barton-Hronešová, J. (2020). The Struggle for Redress: Victim Capital in Bosnia and Herzegovina. Palgrave Macmillan.

⁸ Dragovic-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

liderima osam glavnih političkih stranaka kako bi stvorio parlamentarnu grupu posvećenu izradi zakona o Komisija za istinu. Finansiranje je osigurao Institut za mir Sjedinjenih Američkih Država, u suradnji s Programom razvoja Ujedinjenih naroda (UNDP). Oba su imenovala svoje savjetnike za radnu grupu: Kritza za Institut za mir Sjedinjenih Američkih Država i Gordona Bacona za UNDP. Radna grupa osnovana je u oktobru 2005, sastanci su održavani iza zatvorenih vrata do januara 2006, kada je prvi put javno predstavljena svoj rad na regionalnoj konferenciji CSO u Sarajevu. Nacrt zakona koji je radna grupa izradila nije značajno odstupao od onoga koji su ranije razradili Kritz i Finci, a rasprave u radnoj grupi temeljile su se na tom ranijem nacrtu. Glavna promjena u nacrtu zakona odnosila se na imenovanje povjerenika, a evolucija ovog jedinstvenog pitanja ilustrira kontinuiranu dilemu s kojom su se suočavali zagovornici Komisija za istinu: kako učiniti komisiju autentičnom nacionalnom institucijom dok se sprječava da je nacionalistički politički lideri prisvoje. Da bi se osigurala domaća legitimnost, općeniti je dogovor bio da povjerenici moraju biti državljani Bosne i Hercegovine. Inicijalno, plan je bio da bosansko tročlano kolektivno predsjedništvo vrši imenovanja. Međutim, ovo se mišljenje promijenilo zbog zahtjeva člana predsjedništva iz Republike Srpske, Momčila Krajišnika, da osobno odabere srpske povjerenike i ima pravo veta nad izvještajem komisije.⁹

Konačno, nijedno od ovih rješenja nije realizirano. Prvo priopćenje za medije parlamentarne radne grupe u martu 2006, koje je informiralo javnost da je započelo konzultacije s BiH CSO, državnim tužiteljem i relevantnim ministarstvima te da će uskoro nacrt zakona učiniti dostupnim javnosti za daljnju raspravu, bilo je ujedno i njegovo posljednje komuniciranje. Nekoliko sedmica kasnije, BiH parlament usko je odbio paket reformi ustava koje je Hays pregovarao s liderima stranaka, što je rezultiralo povlačenjem vanjske podrške, zajedno s krajem rasprava o Komisija za istinu. Iako između ustavne reforme i projekta istine i pomirenja nije bilo formalne veze, bilo je jasno da nedostatak političkog dogovora o prirodi bosanskohercegovačke države također implicira kraj inicijative Komisija za istinu kao projekta izgradnje nacije te države. Bez međunarodne podrške, ideja o komisiji za istinu jednostavno nije imala dovoljno podrške BiH političke elite da bi nastavila. Ovaj dugotrajan proces, koji se protezao gotovo desetljeće, ali nikada nije prešao fazu izrade nacrtu zakona za stvaranje BiH Komisije za istinu, pokazuje složenost i izazove povezane s uspostavom nacionalne komisije za istinu i pomirenje. Unatoč različitim fazama i promjenama u strategiji, inicijativa se susretala s političkim, društvenim i međunarodnim otporima, što ilustrira duboku političku i socijalnu složenost Bosne i Hercegovine, kao i izazove u tranzicijskoj pravdi u postkonfliktnim društvima.¹⁰

Jedan od ključnih problema bio je otpor domaćih političkih snaga, posebno u entitetu Republika Srpska, prema bilo kojem projektu koji bi promovirao izgradnju nacije jedinstvene BiH države, koju mnogi Bosanski Srbi nisu podržavali. Osim toga, postojala je zabrinutost u vezi s međunarodnom percepcijom i legitimitetom Komisija za istinu, s obzirom na to da su međunarodni akteri imali značajnu ulogu u pokušajima njegove

⁹ Dragovic-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

¹⁰ Dragovic-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

ustanove, što je potencijalno moglo umanjiti njegovu domaću prihvaćenost i percepciju kao autentične nacionalne institucije. Osim političkih prepreka, projekt se suočio i s otporom od strane nekih segmenata BiH društva, uključujući udruženja žrtava, koja su izrazila zabrinutost da bi inicijativa za istinu mogla odvratiti pažnju od pravosudnih procesa i borbe za pravdu. Pitanja o uključivanju, transparentnosti i pravednosti procesa, kao i sumnje u motive iza inicijative, dodatno su komplicirala napore. Svi ovi izazovi ukazuju na složenost uspostavljanja tranzicijskih pravosudnih mehanizama u postkonfliktnim društvima, posebno u onima koji su duboko podijeljeni i gdje postoji više interpretacija prošlosti i sukoba. BiH slučaj ilustrira važnost domaće političke volje, podrške civilnog društva i međunarodne zajednice u uspješnoj implementaciji tranzicijske pravde, kao i potrebu za prilagođavanjem inicijativa specifičnostima lokalnog konteksta. U konačnici, neuspjeh u stvaranju Komisija za istinu u BiH naglašava da, iako su ove komisije važni alati u procesima tranzicijske pravde, njihovo uspostavljanje zahtijeva pažljivo planiranje, široku podršku i osjetljivost na lokalne političke, društvene i kulturne dinamike, kao i povezanost s drugim mehanizmima kao što su lustracije. Također pokazuje da je, u određenim kontekstima, možda potrebno istražiti druge pristupe suočavanju s prošlošću i izgradnji mira koji su više u skladu s lokalnim potrebama i okolnostima. Kako navodi Kostovicova, pristupi tranzicijskoj pravdi u BiH su opterećeni etnocentrizmom, što je posebno došlo do izražaja u pokušaju uspostavljanja nacionalne komisije za istinu u BiH. Kostovicova ističe da su političke elite koje zastupaju etničke zajednice prisvojile projekt, dodatno učvršćujući etničke podjele i minirajući napore ka univerzalnom priznavanju patnje i pravde.¹¹ Dodatni pokušaji, uključujući prijedlog iz 2005. godine za "Forum za istinu i pomirenje" također su propali, uglavnom zbog opozicije bosanskohercegovačkog srpskog vodstva i pogoršanja političke situacije.¹²

U međuvremenu, nekoliko tijela na prostoru BiH angažiralo u procesima otkrivanja istine o ratu. Jedno od takvih tijela osnovala je entitetska Vlada RS 2003. godine, s ciljem utvrđivanja činjenica o događajima u i oko Srebrenice. Primarni cilj bilo je lociranje masovnih grobnica i identifikacija žrtava. Proces nije uključivao saslušanja žrtava, javne konsultacije, ali je dovelo do utvrđivanja broja ubijenih osoba. Za utvrđivanje činjenica, komisija se oslanjala na nalaze presude Radislavu Krstiću izrečene na ICTY. Komisija je utvrdila da je 7.779 lica nestalo u periodu od 10. do 19. jula 1995. godine u i okolini Srebrenice. Otkriveno je postojanje tri primarne, 29 sekundarnih i 32 tercijarne grobnice. Zbog vremenskih ograničenja, komisija nije uspjela sastaviti detaljne popise svih stradalih osoba. Izvještaj iz 2004. godine, sastavljen od strane tadašnje Vlade RS i posebne komisije, priznao je kršenje humanitarnog prava od strane bosanskih Srba, koji su ubili hiljade muslimanskih Bošnjaka u gradu Srebrenici u julu 1995. Međutim, nalazi izvještaja su snažno osporeni, što je dovelo do značajnih kontroverzi i kasnijeg odbacivanja od strane zakonodavaca RS. Priznanje odgovornosti snaga bosanskih Srba za masakr u izvještaju iz 2004. godine bilo je značajno odstupanje od prethodnih zvaničnih narativa koji su pokušavali da poreknu ili umanje obim počinjenih zločina. Međutim, vjerodostojnost izvještaja odmah je dovedena u pitanje, pri čemu su kritičari tvrdili da je komisija zadužena za sastavljanje izvještaja bila pod uticajem političkih interesa, posebno onih koji su nastojali da umanje odgovornost bosanskih Srba za masakr. Ovo je izazvalo

¹¹ Kostovicova, D. (2023). *Reconciliation by stealth: How people talk about war crimes*. Cornell University Press.

¹² Barton-Hronešová, J. (2020). *The Struggle for Redress: Victim Capital in Bosnia and Herzegovina*. Palgrave Macmillan.

zabrinutost zbog tačnosti i integriteta izvještaja, čime je oslabljena njegova vjerodostojnost u očima mnogih. Osim toga, odbacivanje izvještaja iz 2004. godine od strane zakonodavaca RS 2018. godine dodatno je potpalilo sumnje u politizaciju pitanja. Odluka o poništavanju izvještaja i pozivu na novu istragu široko je shvaćena kao pokušaj prekrajanja historije i prikrivanja zločina počinjenih od strane bosanskih Srba tokom rata. Odbacivanje je istaklo duboke podjele i stalne tenzije unutar Bosne i Hercegovine, ometajući napore ka pomirenju i odgovornosti.¹³

Komisija za Srebrenicu, osnovana 2018. godine od strane Vlade RS, imala je za cilj da istraži događaje u Srebrenici između 1992. i 1995. godine, uključujući i tragične događaje u julu 1995. godine. Ovaj pokušaj da se ponovo analiziraju događaji u Srebrenici dolazi u svjetlu kontinuiranih napora da se uspostavi istina o ratnim zločinima i genocidu koji se izvršio u ovom gradu, kao i o potrebi za pomirenjem i tranzicijskom pravdom u Bosni i Hercegovini. Mandat Komisije bio je obuhvatan, sa zadatkom da istraži i dokumentuje stradanja svih naroda u Srebreničkoj regiji, kako bi se pružila sveobuhvatna slika događaja. Osnivanje Komisije bilo je kontroverzno, sa skepsom međunarodne zajednice i bošnjačke zajednice u BiH, koje su izražavale zabrinutost da bi rad Komisije mogao dovesti do revizije historijskih činjenica i minimiziranja obima zločina genocida počinjenog nad Bošnjacima. Analizirajući izvještaj, važno je naglasiti da je pristup komisije bio usmjeren na ispitivanje dostupnih dokumenata, svjedočenja i drugih izvora. Međutim, kritičari su ukazivali na to da je metodologija koju je komisija koristila možda bila nedovoljna za dubinsko razumijevanje kompleksnosti i obima zločina koji su se desili u Srebrenici. Pored toga, izostanak detaljnog analiziranja svjedočenja preživjelih i nepoklapanje nalaza komisije sa ranijim utvrđenim činjenicama izazvalo je dodatnu zabrinutost. U odnosu na reakcije na izvještaj, mnoge su bile usmjerene na njegovu kontroverznu tvrdnju da događaji u Srebrenici ne mogu biti kvalifikovani kao genocid. Ova tvrdnja je bila u direktnoj suprotnosti sa presudama ICTY-a, koje su ne samo klasifikovale masakr u Srebrenici kao genocid, već su i identificirale konkretne pojedince odgovorne za njegovo planiranje i izvršenje. Kritike izvještaja naglašavale su da negiranje genocida predstavlja pokušaj revidiranja historije i minimiziranja patnje žrtava. Pored međunarodne zajednice, reakcije unutar Bosne i Hercegovine takođe su bile podijeljene. Dok su neki vidjeli izvještaj kao priliku za novi početak u procesu pomirenja, drugi su ga smatrali korakom unazad u već dugotrajnom procesu suočavanja sa prošlošću. Oštre kritike došle su od udruženja žrtava, posebno od onih koji predstavljaju preživjele i porodice žrtava genocida u Srebrenici. Ove grupe su izvještaj Komisije za Srebrenicu ocijenile kao pokušaj revizionizma i negiranja utvrđenih činjenica, što je za njih predstavljalo negiranje pravde i ponovno viktimiziranje žrtava. Važno je istaći da je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) proveo detaljne istrage i sudio pojedincima za zločine počinjene u Srebrenici, čime su utvrđene činjenice o genocidu i odgovornostima. Presude ICTY-a služe kao temelj za razumijevanje događaja u Srebrenici i kao podsjetnik na potrebu za pravdom za žrtve.¹⁴

¹³ Razvojni program Ujedinjenih nacija, 2009. Pogled u prošlost kao put prema budućnosti. Somun, A. (2010). Reports on the Transitional Justice Experience in Bosnia and Herzegovina, International Journal of Rule of Law, Transitional Justice and Human Rights, 1, 60-69.

¹⁴ Trepanić, A. (2022, June 24). Izostanak vjerodostojnih komisija za istinu ostavlja broj ubijene djece za debatiranje. Detektor. <https://detektor.ba/2022/06/24/izostanak-vjerodostojnih-komisija-za-istinu-ostavlja-broj-ubijene-djece-za-debatiranje/>; Rovčanin, H. (2021, July 29). BIRN Fact Check: Izvještaj o stradanjima u Srebrenici u suprotnosti sa sudski utvrđenim činjenicama. Detektor.

Tokom 2006. godine, Vijeće ministara BiH donijelo je odluku o osnivanju Državne komisije za istraživanje istine o stradanjima svih etničkih grupa u Sarajevu tijekom razdoblja od 1992. do 1995. godine. Komisija se, međutim, suočila s nizom političkih manipulacija i kontroverzi koje su obuhvaćale nedostatak jasnoće u njenom mandatu, što je u konačnici dovelo do toga da komisija nije uspjela dostaviti izvještaj niti obaviti zadaće u skladu sa svojim ciljevima, rezultirajući njenim zastojem. Komisija za istinu u Sarajevu, osnovana deset godina nakon završetka rata, trebala je istražiti patnje koje su proživjeli stanovnici deset predratnih općina grada Sarajeva. Unatoč tomu što malo tko osporava značaj komisije, nikada nije postignut konsenzus o metodama dovodenja do istine, a kritike su se posebno fokusirale na "istraživački projekt" koji su izradili članovi komisije. Kritičari su tvrdili da dokument nije precizno određivao ciljeve niti objašnjavao kako bi se nalazi komisije mogli koristiti u budućnosti. Stoga, iako je projekt navodio da je "utvrđivanje naučne istine" glavni cilj u dokumentu ne objašnjava što bi to značilo u praksi. Također, neki aktivisti za ljudska prava su kritizirali pristup komisije koji se fokusirao na identifikaciju žrtava pretežno po osnovu njihove vjerske i nacionalne pripadnosti. Smatrali su da činjenica da komisija neće pokušati utvrditi tko je počinio zločine koje istražuje predstavlja još jednu slabost. Nadalje, planirani troškovi komisije su bili pod znakom pitanja, pri čemu su neki stručnjaci predloženi proračun opisali kao ekstravagantan. U srži ovih izazova leži kontroverzna ideja o nacionalnoj i etničkoj pripadnosti kao ključnim kriterijima u istraživanju, što je dodatno kompliciralo rad komisije. Predviđeno je da istražitelji na terenu rade u "multietničkim parovima", ali mnogi stručnjaci i aktivisti smatraju da fokus na etničkoj i vjerskoj pripadnosti ne bi trebao biti prioritetan. Naprotiv, trebalo bi utvrditi tko je bio žrtva a tko počinitelj zločina bez obzira na etničku pripadnost.

Izvještaj Komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu, koji je formirala Vlada RS, objavljen je nakon dvogodišnjeg rada i sadrži preko 1.200 stranica. Dokument nudi opširan pregled događaja iz ratnog perioda 1992.-1995. godine, ali istovremeno izaziva kontroverze zbog percepcije pristrasnosti i metodoloških nedostataka. Komisija, kako je istaknuto u izvještaju, koristila je različite izvore poput svjedočenja sa sastanaka Komisije, iskaza datih u Haškom tribunalu, dokumenata UNPROFOR-a, i medijskih izvještaja, ali značajno je da među izvorima nije citirana nijedna presuda ICTY ni sudova u BiH ili regionu. Ovo dovodi do pitanja o objektivnosti zaključaka iznesenih u izvještaju. Komisija u izvještaju tvrdi da Sarajevo nije bilo pod opsadom već pod blokadom, što je u suprotnosti sa zaključcima ICTY. Presude ICTY jasno navode da je Sarajevsko-romanijski korpus (SRK) držao Sarajevo pod opsadom, što je doprinijelo ekstremnim uslovima za civile u gradu. Jedan od najkontroverznijih aspekata izvještaja tiče se tumačenja granatiranja pijace Markale. Komisija sugerše da incidenti na Markalama mogu biti djelo Armije BiH, što je suprotno presudama Haškog tribunala koje nedvosmisleno identifikuju snage pod kontrolom SRK-a kao odgovorne za ove napade. Također, izvještaj detaljno razmatra ulogu medija, radikalnog islama, i historijski kontekst u BiH, što može biti korisno za širu analizu, ali ove teme treba sagledati s oprezom zbog potencijalne pristrasnosti izvora i autora. Kritike koje se tiču formiranja komisije također su značajne. Mnogi međunarodni stručnjaci su osudili formiranje komisije kao revizionistički potez koji više liči na politički manevr nego na stvarni pokušaj utvrđivanja istine. U zaključku, izvještaj Komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu pruža važan uvid u jednu perspektivu događaja iz rata u BiH. Međutim, zbog navedenih nedostataka, važno je

<https://detektor.ba/2021/07/29/birn-fact-check-izvjestaj-o-stradanjima-u-srebrenici-u-suprotnosti-sa-sudski-utvrđenim-cinjenicama/>.

pristupiti mu s kritičkim osvrtom i uzeti u obzir šire međunarodne i pravne perspektive kako bi se dobila potpunija slika o ratnim zbivanjima u Sarajevu.¹⁵ Slično tome, Komisija za istinu i pomirenje u Bijeljini osnovana je s ciljem utvrđivanja činjenica o događajima i žrtvama tijekom sukoba. No, prema dostupnim informacijama, komisija formalno nikada nije započela svoj rad zbog političkih razlika i kontroverzi koje su okruživale njen mandat. Detalji o njenom osnivanju, ciljevima i izazovima s kojima se suočila ilustruju složenost procesa suočavanja s prošlošću i tranzicijske pravde u postkonfliktnim društvima.¹⁶

Nakon što su lokalne inicijative i pravni zastupi žrtava postavili temelje, RECOM inicijativa se pojavila kao odgovor na izazove tranzicijske pravde u post-jugoslavenskom prostoru, težnjom da uspostavi regionalnu komisiju za istraživanje činjenica. Ova inicijativa reflektira transnacionalnu prirodu konflikata na Balkanu i nastoji adresirati etnocentrične pristupe kroz jedinstvenu regionalnu reakciju na zločine. Susrela se s otporima, kako unutar civilnog sektora, tako i šire, posebno izazivajući etničke perspektive pravde koje su duboko ukorijenjene. Kroz petogodišnji konsultativni proces, RECOM je razvio model usmjeren na žrtve, istraživanje prošlih zločina s ciljem stvaranja osnove za buduće pomirenje i prevenciju manipulacija brojem žrtava. Regionalni pristup inicijative unio je značajne promjene u razumijevanju pravde, promovirajući narativ koji priznaje patnje svih etničkih grupa. Izazovi su uključivali optužbe za izdaju etničkih interesa i teškoće u postizanju konsenzusa o ciljevima komisije. Unatoč tim izazovima, RECOM je doprinio podizanju svijesti i važnosti suočavanja s prošlošću kroz javne debate i edukativne programe, otvarajući važne razgovore o ratnim zločinima i potrebi za priznavanjem patnji. Ovi naponi su doprinijeli stvaranju prostora za dijalog i razumijevanje, iako stvaranje regionalne komisije ostaje izazov. Ipak, regionalna komisija za pomirenje nikada nije dobila podršku država.¹⁷

U nedostatku uspješnih inicijativa koje dolaze odozgo, CSO i žrtve pokrenuli su manje, lokalne inicijative, često povećavajući raznolikost narativa i lokalizirane interpretacije rata.¹⁸ Naprimjer Balkanska istraživačka mreža redovno je izvještavala sa suđenja i objavljuje priče o ratnim događajima koje inače nisu olako dostupne javnosti, Bosanska knjiga mrtvih popisala je ubijene, Tranzicijska pravda, odgovornost i sjećanje je dovršila procese dokumentovanja i mapiranja logora i zatočeničkih objekata, Centar za nenasilnu akciju obilježava neobilježena mjesta stradanja, a Memorijalni Centar Srebrenica i Postkonfliktni istraživački centar dokumentuju narative preživjelih i žrtava; samo su neki od primjera kompenzacija zbog nedostatka Komisija za istinu.

¹⁵ Rovčanin, H., & Sorguč, A. (2021, April 21). BIRN Fact Check: Izvještaj o stradanju Srba u Sarajevu nasuprot sudski utvrđenim činjenicama. Detektor. <https://detektor.ba/2021/04/21/birn-fact-check-izvjestaj-o-stradanju-srba-u-sarajevu-nasuprot-sudski-utvrdjenim-cinjenicama/>

¹⁶ Buljugic, M. (2007, February 23). Nema napretka kod sarajevske komisije za istinu. Balkan Insight. Retrieved from <https://balkaninsight.com/sr/2007/12/10/birn-ov-justice-report-nema-napretka-kod-sarajevske-komisije-za-istinu/>

¹⁷ Kostovicova, D. (2023). *Reconciliation by stealth: How people talk about war crimes*. Cornell University Press; Rowen, J. (2017). *Disruption: A Truth Commission in Bosnia and Herzegovina*. U *Searching for Truth in the Transitional Justice Movement* (str. 57-89). Cambridge University Press.

¹⁸ Kostovicova, D. (2023). *Reconciliation by stealth: How people talk about war crimes*. Cornell University Press.

Ovi naponi su ključni u borbi protiv negiranja genocida i revizionizma, te u edukaciji budućih generacija o važnosti sjećanja i pravde.¹⁹ Zbog međunarodnih i domaćih napora, žrtve su osjetile da njihove potrebe ostaju zanemarene, što je rezultiralo jačanjem njihove mobilizacije, posebno prema socioekonomskoj pravdi. Posebno nakon presude Međunarodnog suda pravde iz 2007. godine, kojom se Srbija oslobađa obveze plaćanja reparacija BiH, fokus žrtava se premjestio na socioekonomske aspekte pravde umjesto isključivo na pravne. Težeći ka "statusu" koji bi im omogućio pristup domaćim beneficijama i privilegijama, poput besplatne zdravstvene zaštite i obrazovnih beneficija za njihovu djecu, žrtve su prepoznale važnost intergeneracijske socijalne pravde.²⁰

Javnost u BiH generalno nije bila upoznata sa konceptom i djelovanjem Komisija za istinu i pomirenje. U istraživanju Ujedinjenih nacija iz 2010. godine nad uzorkom od 1.600 ispitanika iz Bosne i Hercegovine, zaključeno je da dvije trećine populacije nikada nisu bili upoznati sa konceptom i inicijativama za osnivanje Komisije za istinu. Ukupno 90% ispitanika koji su bili upoznati sa konceptom su naglasili da je prijeka potreba formiranje takvog tijela u BiH, a 70% se izjasnilo da činjenice o ratnim dešavanjima nisu nikada u potpunosti utvrđene.²¹ Također, u Strategiji tranzicijske pravde u BiH iz 2011. godine ustanovljeni su pojedini nedostaci u formiranju Komisija za istinu. Primarno radi se o (i) ograničenosti rezultata dosadašnjih inicijativa za utvrđivanje činjenica i kazivanje istine, (ii) nezadovoljstvo pojedinih udruženja žrtava i porodica nestalih, (iii) nedostupnost podataka o svim žrtvama kršenja međunarodnog humanitarnog prava i međunarodnog prava ljudskih prava i (iv) nepostojanje institucionalnog vanskudskog mehanizma za sveobuhvatno utvrđivanje činjenica i kazivanje istine o svim kršenjima ljudskih prava i ratnim zločinima u periodu 1992-1995.²² Potrebno je naglasiti da bez adekvatnih lustracija nije moguće očekivati da će Komisije za istinu biti moguće, jer, kako navodi Branko Todorović, predsjednik Helsinškog odbora za ljudska prava Republike Srpske, "svi dosadašnji pokušaji bilo domaćih aktera, bilo međunarodnih organizacija i institucija su zapravo bili osuđeni na propast, jer jednostavno i očigledno da u BiH i onima koji su vladali ovih... godina nikakva istina i nikakvo pomirenje nije odgovaralo".²³ Dodatno, bez adekvatnih institucionalnih te zakonodavnih reformi koje bi pozicionirale građanskog subjekta iznad etničkog subjekta nije bilo za očekivati da će ambiciozna sveobuhvatna Strategija za Tranzicijsku pravu ostvariti uspjehe u kontekstu Komisija za istinu i

¹⁹ Ustvari, u BiH, kao i u širem regionu bivše Jugoslavije, nevladine organizacije i istraživački centri igraju važnu ulogu u dokumentovanju i zagovaranju za pravdu i/ili izgradnju mira, ispunjavajući prazninu ostavljenu zbog nedostatka formalizacije državne ili lokalne komisije za istinu i pomirenje. Ove organizacije koriste različite pristupe za očuvanje sjećanja na žrtve i promoviranje pravde, često bez formalne podrške ili priznanja od strane vlasti. One organizuju javne debate, komemoracije i izložbe, te omogućavaju žrtvama ratnih zločina da podijele svoje priče, pružajući im vidljivost i glas u društvu koje često pokušava zaboraviti ili relativizirati prošlost. Kroz sve ovo, postaje jasno da je put ka efektivnoj pravdi i pozitivnom miru kompleksan i pun izazova.

²⁰ Barton-Hronešová, J. (2020). *The Struggle for Redress: Victim Capital in Bosnia and Herzegovina*. Palgrave Macmillan.

²¹ Simić, O. i Volčić, Z., 2013. *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans*, Springer, 127.

²² Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, 2011. *Strategija tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016*, 29.

²³ Trepanić, A. (2022, June 24). Izostanak vjerodostojnih komisija za istinu ostavlja broj ubijene djece za debatiranje. *Detektor*. Retrieved from <https://detektor.ba/2022/06/24/izostanak-vjerodostojnih-komisija-za-istinu-ostavlja-broj-ubijene-djece-za-debatiranje/>

suočavanja s prošloću uopšte.²⁴ Možda najznačajniji uspjeh imali su krivični procesi za ratne zločine, iako su krivični procesi za ratne zločine ostali izloženi brojnim suštinskim nedostacima.²⁵ Iako je uloženo mnogo milijuna, lokalne zajednice postaju sve vidljivije i glasnije u svojem razočaranju. Programi tranzicijske pravde, izgradnje mira i pomirenja, često su administrirani od strane međunarodnih donatora i profesionaliziranih CSO, doživljavane su s nepovjerenjem i cinizmom od strane lokalnog stanovništva zbog njihove usklađenosti s prioritetima donatora više nego s potrebama i brigama lokalnih ljudi. Vlast u BiH, također, nije pokazala osobit interes za uspostavljanje Komisije za istinu. Mladi ljudi posebno se osjećaju otuđenima od ovih projekata i traže alternativna mjesta i prostore za razmišljanje o prošlosti i transformaciju budućnosti. Među tim alternativama su muzeji, predstave, umjetnički projekti u zajednici i javne umjetničke izložbe koje skreću pozornost na specifična pitanja ili grupe žrtava, kao što su Muzej ratnog djetinjstva i izložbe Zaboravljena djeca rata.²⁶ Kako navodi jedan od vođa BiH CSO u istraživanju iz jedne studije: "Bez [komisije za istinu], za 50 ili 40 godina će biti isto, jer svaki pojedinac ima svoju vlastitu priču, svoju vlastitu bol, i onda vam treba samo jedna stvar da iznesete sve te stvari kako biste [re]producirali surovost koja se zapravo dogodila."²⁷

Konačno, propast inicijative za uspostavljanje BiH Komisije za istinu svjedoči o inherentno političkoj i osporavanoj prirodi suočavanja s nasljeđem prošlih sukoba na svim razinama društva - lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj. Daleko od toga da je tehnički zadatak, uspostavljanje Komisija za istinu postavlja pitanja o legitimnom autoritetu u definiranju prošlosti, svrsi suočavanja i složenim dilemama praktične izvodljivosti i izvora podrške. U tom kontekstu, međunarodni akteri često nisu "vanjski", već integralni dio procesa, nastojeći stvoriti preferencije i odrediti ishode u skladu sa svojim interesima i idejama. Njihov naglasak na državu i njezine institucije, na promicanje izgradnje nacije i međunarodno posredovan kompromis, kao što je bio slučaj u Bosni, možda ne predstavlja uvijek najproduktivniji način suočavanja s teškom i osporavanom prošloću ili adresiranja potreba onih koji su najviše patili. U duboko politički podijeljenim zemljama, gdje aktivnosti suočavanja s prošloću nisu uvezani, a službene inicijative za istinu i pomirenje možda neće biti viđene kao legitimne ili sposobne za uspjeh, "neformalni projekti istine" i mreže civilnog društva koje djeluju kako na subdržavnoj razini tako i preko državnih granica mogu pružiti bolju – ili čak jedinu – alternativu.²⁸ Možda je najbolji opis Komisija za istinu omogućio bivši tužilac Tužilaštva

²⁴ Buljubašić, M. (2022). Retributivni odgovori tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini. *Kriminalističke Teme: Časopis za Kriminalistiku, Kriminologiju i Sigurnosne Studije*, 22(3-4), 65-85.

²⁵ Korner, J. (2016). Processing of war crimes at the state level in Bosnia and Herzegovina. OSCE. Korner, J. (2020). *Improving war crimes processing at the state level in Bosnia and Herzegovina: A follow-up report*. OSCE.

²⁶ Fairey, T., & Kerr, R. (2020). What Works? Creative Approaches to Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina. *International Journal of Transitional Justice*, 14, 142–164.

²⁷ Rowen, J. (2017). Disruption: A Truth Commission in Bosnia and Herzegovina. U *Searching for Truth in the Transitional Justice Movement* (str. 57-89). Cambridge University Press.

²⁸ Dragović-Soso, J. (2016). History of a Failure: Attempts to Create a National Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina, 1997–2006. *International Journal of Transitional Justice*, 0(1), 1-19.

Bosne i Hercegovine koji je rekao da: "[n]ećete dobiti istinu ili pomirenje ako ne postoje neke koristi."²⁹

Upravo zbog toga, potrebno je razmatrati potrebe za osnivanjem Komisije za istinu u BiH koja bi se temeljila na ideji da bi pristup na državnoj razini mogao biti korisniji u trenutnoj fazi, uzevši u obzir specifične potrebe i probleme postkonfliktnog društva BiH. Svako društvo treba otkriti svoj put ka pomirenju, s obzirom na to da procesi tranzicijske pravde koji funkcioniraju u jednom postkonfliktnom društvu ne mogu se nužno presaditi u drugo, veoma različito društvo. Jedan od ključnih razloga za uspostavu Komisija za istinu u BiH jest potreba za davanjem glasa žrtvama rata, koje imaju priče koje trebaju biti ispričane. ICTY, iako je pružio platformu za neke žrtve, ograničen je prirodom kriminalnih suđenja koja nisu usredotočena na žrtve. Komisija za istinu bi omogućila žrtvama da ispričaju svoje priče u manje formalnom i zastrašujućem okruženju, pružajući prostor za empatiju i suosjećanje. Dalje, promicanje pripovijedanja kroz Komisije za istinu ističe snažnu želju žrtava iz BiH za slušanjem svojih priča i službenim priznanjem patnje. TRC može funkcionirati na "prijateljskiji" način od kriminalnih suđenja, stvarajući okruženje koje olakšava žrtvama da ispričaju svoje priče. U kontekstu uspostavljanja istine za žrtve, mnoge "mikro-istine" ostale su nepoznate unatoč "pravnoj istini" koju je uspostavio ICTY. Žrtve i dalje traže odgovore na pitanja koja su važna za njih, što Komisije za istinu može omogućiti. Rješavanje problema negiranja zločina je ključni razlog za osnivanje Komisija za istinu, s obzirom na to da ICTY nije napredovao u rješavanju ovog problema. Komisija za istinu bi mogla pokrenuti proces nacionalnog dijaloga o ratu, koristeći različite verzije istine među etničkim grupama. Također, rasprava o amnestiji ističe potrebu za pronalaženjem načina kako potaknuti počinitelje da izađu i otkriju istinu, što bi moglo uključivati ograničenu amnestiju za manje prekršaje, uz značajne konzultacije s udruženjima žrtava. Zaključno, preporučuje se osnivanje Komisija za istinu u BiH, ali s preporukom korištenja drugačijeg naziva koji bi bio prikladniji za kontekst BiH, kao što je "Komisija za promicanje međusobnog poštovanja i razumijevanja". Poštovanje i razumijevanje su ključni temelji za zdravo i stabilno društvo, a Komisija za istinu bi trebala reflektirati specifične potrebe postkonfliktnog društva.³⁰

Obrazovanje

Obrazovanje u Bosni i Hercegovini, duboko obilježeno naslijeđem ratnih sukoba i etnonacionalističkim podjelama, ključno je polje za borbu za pravo na istinu. Sa složenim izazovima koji proizilaze iz Dejtonskog sporazuma, obrazovni sistem ove zemlje služi ne samo kao odraz dubokih političkih i etničkih podjela, već i kao platforma na kojoj se može propustiti ili iskoristiti prilika za pomirenje i istinsko razumijevanje prošlosti. Obrazovanje može promovirati pravo na istinu ili stvarati mitove, praviti distorzije od istine i temeljiti obrazovanje na laži kroz uloge školskih kurikuluma, pedagoških praksi i vanškolskih aktivnosti, a i dalje se temeljiti na poštovanju ljudskih prava. Pravo na istinu kroz obrazovanje je u BiH oblikovano na takav način i produkt je historije iz čije zarobljenosti trenutni obrazovni sistem ne pronalazi izlaz.

²⁹ Clark, J. N. (2013). Does Bosnia Need a Truth and Reconciliation Commission? Some Reflections on its Possible Design. *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, 12(3), 225-246.

³⁰ Clark, J. N. (2013). Does Bosnia Need a Truth and Reconciliation Commission? Some Reflections on its Possible Design. *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, 12(3), 225-246.

Tokom Osmanskog carstva, svaka vjerska zajednica u BiH imala je autonomiju u obrazovanju, razvijajući svoje obrazovne programe koji su odražavali njihove političke ambicije. Vjerske škole, kao ključna tačka samoidentifikacije, bile su temelj obrazovnog sistema. Austro-ugarska uprava, težeći modernizaciji, otvorila je javne škole pod državnim pokroviteljstvom kako bi promicala stvaranje nacije. Muslimanska zajednica imala je reformirane osnovne škole koje su koegzistirale s tradicionalnim medresama, a uvođenjem Srednje škole za obuku učitelja za muslimanske nacionalne škole, cilj je bio integrirati vjersko obrazovanje u moderni obrazovni sistem. Pravoslavna zajednica otvorila je svoju školu za obuku učitelja 1886. godine, što je dodatno diversificiralo obrazovni pejzaž. Po uspostavi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, BiH bila je izložena nizu nacionalnih sukoba, pogoršanih vanjskim težnjama za dominacijom. Pokušaj stvaranja jugoslavenske nacije 1930. godine dovelo je do političkih napetosti, a država je preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Nakon Drugog svjetskog rata, BiH postaje republika unutar nove socijalističke Jugoslavije. Komunistička partija, promičući ideologiju "bratstva i jedinstva", težeći prevladavanju predratnih podjela, zabranila je privatne vjerske i zajedničke škole, a obrazovanje je postalo besplatno i dostupno svim učenicima, bez obzira na etničku, vjersku ili socijalnu pripadnost. Ovaj pristup značio je radikalnu promjenu u obrazovnom sistemu, stremeći ka većoj inkluzivnosti i jednakosti.³¹

Rat devedesetih godina prošlog vijeka doveo je do naglog raspada jedinstvenog obrazovnog sistema, koji je preko noći bio zamijenjen s tri odvojena sistema, svaki pod kontrolom etničke vojske na vlastitom teritoriju.³² Tokom rata, školski objekti su uglavnom uništeni ili neprikladni za redovnu nastavu, mnogi nastavnici i učenici su ubijeni, a nastava je vođena pod nadzorom vojnih i političkih struktura, strogo razdvojena na etničkim osnovama sa skraćenim programima i časovima. Takva situacija produbila je nacionalističke podjele i dovela do zanemarivanja potreba drugih naroda i manjina, uključujući socijalno isključene kategorije i djecu s invaliditetom. Poslijeratni period obilježen je nedostatkom investicija u obrazovanje, oskudicom nastavnih sredstava i nedovoljnom obukom nastavnika u novim metodama nastave. Škole su često zapošljavale nastavnike iste etničke pripadnosti, bez obzira na njihove kompetencije.³³

Vojska koja je kontrolirala područje odlučivala je o korištenim kurikulumima i praksu korištenja udžbenika i kurikuluma susjednih zemalja trajala je do 2000. godine, kada je donesen zakon koji je zabranio uvoz udžbenika iz drugih zemalja u Bosnu i Hercegovinu.³⁴ Međutim, Dejtonski mirovni sporazum donio je mir, ali je u isto vrijeme formalizovao ratom postignutu etničku dominaciju nad određenim teritorijama (dijelovima) BiH, time omogućavajući podjele u obrazovnom sistemu i kasnije neke

³¹ Emkić, E. (2023). *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. Springer.

³² Pašalić-Kreso, A. (2023). *Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina*. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

³³ Pašalić-Kreso, A. (2023). *Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina*. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

³⁴ Emkić, E. (2023). *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. Springer.

službene forme kao što su: "nacionalne grupe obrazovnih predmeta" i nezvanične kao što su "dvije škole pod jednim krovom".³⁵

U Bosni i Hercegovini, fragmentacija obrazovnog sistema i etnička izolacija su izraženi problemi, posebno u manjim zajednicama gdje su česti primjeri nekompetentnosti kako nastavnika, tako i kreatora politika. Prisilna jezička separacija dodatno komplikuje situaciju, ali postoje naponi za promociju integrativnih, interkulturalnih pristupa obrazovanju, posebno u većim gradovima kao što su Sarajevo, Tuzla i u distriktu Brčko. Mnoge studije ukazuju na nedostatak optimističnih perspektiva za trenutni sistem, nudeći različite prijedloge za njegovo poboljšanje. Međutim, rezultati istraživanja i prijedlozi brojnih autora i istraživača ostaju nepoznati široj pedagoškoj publici i kreatorima obrazovnih politika zbog nedostatka interesa za pedagoška istraživanja objavljena na stranim jezicima, kao i zbog odbijanja i nepoštovanja valjanosti njihovih rezultata i prijedloga. Do danas, vlasti u BiH nisu organizovale nikakva domaća naučna istraživanja o obrazovnom sistemu, pa su sve dostupne informacije dobijene od stranih i CSO i samostalnih naučnih radova. Edukacija u Daytonskoj BiH danas mladima često nudi segregaciju zasnovanu na etničkoj pripadnosti. Primjeri kao što su "dvije škole pod jednim krovom" i separacija djece na osnovu nacionalnih grupa predmeta i jezičke pripadnosti ističu diskriminaciju, često zanemarujući manjinske i socijalno isključene grupe i djecu s invaliditetom. Ovi problemi dovode do nedostatka patriotskih osjećanja prema državi i tendencija stvaranja etnički homogenih regija koje se favorizuju nad nacionalnim identitetom. Etnička kapsulacija školskih kurikuluma i ekskluzivnost škola otežavaju mladima da kritički promišljaju o svijetu oko sebe i angažuju se u dijalogu s drugima, što je ključno za razvoj inkluzivnijeg i tolerantnijeg društva. Pozivanje na jačanje nacionalnog identiteta često dovodi do zloupotrebe podataka u tvrdnjama da narodi u BiH ne mogu koegzistirati. Nedostatak zajedničke vizije dovodi do dezintegracije obrazovnih ciljeva i fundamentalne promjene sistema vrijednosti iz vremena Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Obrazovanje danas često podstiče segregaciju, vidljivu kroz pojave kao što su "dvije škole pod jednim krovom" i jezičke separacije, diskriminaciju manjinskih i marginaliziranih grupa, te antagonizam i nacionalistički puritanizam zasnovan na retorici: "moja religija, moja kultura, moj jezik su bolji od tvojih",³⁶ nedostatak patriotizma prema državi BiH u cjelini a to jeste

³⁵ Pašalić-Kreso, A. (2023). Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

³⁶ Raspad Jugoslavije na početku 1990-ih označio je početak procesa u kojem su jezičke politike agresivno iskorištene za uspostavljanje kulturnog fundamentalizma i socijalne isključivosti u ime etnonacionalne zaštite. Institucionalizirane jezičke razlike, ugrađene u postjugoslavenske pravne sisteme, ciljale su na osiguranje dominacije većinske etnonacionalne grupe. Nakon rata, nacionalistički lideri i mnogi građani insistirali su na korištenju tri odvojena jezika—srpskog, hrvatskog i bosanskog—što je ustavno priznato u Dejtonskom mirovnom sporazumu. Ova jezična separacija u obrazovanju rezultirala je službenom uporabom tri jezika u Bosni i Hercegovini, s ciljem očuvanja etničke čistoće kroz specifične jezične promjene. Jezični purizam, primjenjen kroz primjere poput različitih termina za helikopter ili izgovora, usmjeren je na učvršćivanje etničke udaljenosti između službenih jezika. Ova politika jezične distance, usmjerena na očuvanje nacionalnih identiteta, u stvarnosti je dovela do smanjenja prostora za međuetničku interakciju i dijalog. Kad je politizirana, ova politika je dovela do gušenja heterogenih javnih prostora, posebno u obrazovnom sistemu, gdje su integrirane učionice viđene kao prijetnja nacionalnom identitetu. Takva praksa je dodatno osnažila segregaciju i održala etnonacionalne podjele. Postoji potreba za preispitivanjem uloge jezika u postkonfliktnim društvima, ističući važnost stvaranja prostora unutar obrazovnog sistema gdje se jezične i kulturne razlike mogu slaviti kao izvor obogaćivanja, a ne kao barijere.

tendencije stvaranja etnički homogenih regija koje "zaslužuju patriotska osjećanja" a ne država, uvredljivi nazivi obrazovnih institucija koji vrijeđaju osjećaje "drugih", "porast skupog privatnog školovanja" u jednoj od najsiriomašnjih zemalja u Europi i "neprihvatljiva retorika" za državu i društvo u cjelini. U školama BiH vidljivi su različiti obrazovni ishodi. Ovisno o etnonacionalističkim temeljima kurikuluma, razvoj pozitivnih osjećaja prema domovini i njoj kulturnoj raznolikosti može biti potisnut, zanemaren ili prenaplašen. Etnička zatvorenost kurikuluma i ekskluzivnost obrazovanja otežavaju kritičko promišljanje mladih o svijetu, njihovoj istoriji i kulturi, te umanjuju mogućnosti za dijalog. Snažan etnonacionalni identitet učenika često vodi ka većoj povezanosti s susjednim zemljama nego s vlastitom državom.³⁷

Kako navodi Fisher: "Obrazovanje u jugoslavenskom periodu osmišljeno je u skladu s ideologijom i principima Titovog režima. Nastavni planovi i metode poučavanja bile su vođene socijalističkim vrijednostima, naglašavajući kolektivnu solidarnost i političku lojalnost iznad kritičkog razmišljanja. Službena ideologija posebno se manifestirala u poučavanju istorije 20. vijeka. Drugi svjetski rat prikazan je kao herojska borba protiv fašizma. Zločini i strahote među Jugoslavenima su zanemareni u korist sveobuhvatne partizanske perspektive. Ova zavisnost o "fragmentiranom sjećanju" koje bira istorijske događaje i tvrdi da postoji samo jedna "prava" istorija još uvijek je vidljiva u udžbenicima širom cijelog postjugoslavenskog regiona. Sada je reciklirana iz nacionalističke perspektive."³⁸

Tri desetljeća nakon rata, unatoč međunarodnim naporima za promicanje kulture mira i obrazovanja, političari i obrazovni lideri u BiH pokazali su malo interesa za suštinske promjene, često održavajući status quo međuetničkih podjela. Stoga su brojne institucije, osim zvaničnih obrazovnih, uključene u aktivnosti koje teže ostvarivanju prava na istinu.³⁹ Naprimjer, projekt "Škola i zajednica prikladne za djecu", kojeg vodi CSO CIVITAS, teži socijalnoj koheziji unutar škola. Njihov "Projekt Građanin" uključuje više od 60,000 učenika godišnje u istraživanje i razvijanje rješenja za probleme u svojim zajednicama, što uključuje inicijative poput usvajanja zakona i poboljšanja školskih uvjeta. Druga CSO, Centar za dijalog Nansen (NDC), vodila je projekt "Obrazovanje za mir/sprječavanje sukoba i upravljanje sukobima" od 2010. do 2013., obučavajući nastavnike i učenike u osnovnim školama. Na državnom nivou, formalno uvođenje građanskog obrazovanja kao neovisnog predmeta u 2003. godini obuhvatilo je učenje o građanskim pravima i odgovornostima, dok je obrazovanje o demokraciji i ljudskim pravima uvedeno u srednje škole. Mnoge lokalne CSO u BiH, koje često finansiraju međunarodni donatori, nemaju održive misije; njihov rad je projektom vođen i često

Hromadžić, A. (2015). *Citizens of an Empty Nation: Youth and State-Making in Postwar Bosnia-Herzegovina*. University of Pennsylvania Press.

³⁷ Pašalić-Kreso, A. (2023). Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

³⁸ Fisher, A. (2006) "Integration or Segregation? Reforming the Education Sector," in *Peace- building and Civil Society in Bosnia-Herzegovina: Ten Years after Dayton*, ed. Martina Fischer. Münster: Lit-Verlag, 298–99.

³⁹ Pašalić-Kreso, A. (2023). Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

mijenjaju fokus prema zahtjevima donatora. Unatoč tome, njihov rad je značajan; ako se kvalitetni obrazovni programi nude školama, učenici i nastavnici iz cijele BiH su voljni sudjelovati, neovisno o etničkom podrijetlu. Ovi projekti su utjecali na formalni obrazovni sistem integriranjem obrazovanja za mir, ljudska prava i inkluzivno obrazovanje u škole, čime su postavljeni temelji za dugoročne pozitivne promjene u obrazovnom sektoru Bosne i Hercegovine.⁴⁰

Tabela 2 - Institucije i odgovornosti u kontekstu obrazovanja⁴¹

Institucija	Nivo odgovornosti	Odgovornosti
Međunarodne organizacije: OSCE, UNICEF, Fondacija za otvoreno društvo, SAVJET EVROPE, USAID i lokalne NVO koje rade u području obrazovanja za mir	Međunarodne organizacije koje djeluju u oblasti obrazovanja u BiH	Organizovati obuke u obrazovanju za mir, stvarati politike obrazovanja za mir, pomoći u integraciji i institucionalizaciji obrazovanja za mir za predstavnike ministarstava obrazovanja, pomoći u kreiranju matrice zainteresovanih strana, pomoći u stvaranju NSC-a
Odjeljenje za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Ministarstva civilnih poslova	Državni nivo	Pomoći u stvaranju matrice zainteresovanih strana, učestvovati u stvaranju NSC-a, usvojiti politiku obrazovanja za mir
Nacionalni usmjeravajući komitet	Državni nivo	Stvoriti politiku obrazovanja za mir, pratiti njenu implementaciju, razviti alate za praćenje i evaluaciju obrazovanja za mir
Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje	Državni nivo	Razvijati obuke za zaposlene u školama u saradnji sa pedagoškim institucijama, raditi na stvaranju nastavnih

⁴⁰ Emkić, E. (2023). *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. Springer.

⁴¹ Emkić, E. (2024). *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. Springer.

	planova i programa za obrazovanje za mir, raditi na stvaranju alata za praćenje i evaluaciju obrazovanja za mir
--	---

Mirovno obrazovanje u Bosni i Hercegovini nije formalno integrirano u obrazovni sistem, ali se implementira kroz razne projekte koje vode lokalne i međunarodne organizacije. Ove inicijative, uključujući radionice, omladinske klubove, kampove i razmjene studenata, doprinose izgradnji međuetničkog poštovanja i saradnje, što je pokazalo značajne rezultate u stvaranju socijalne kohezije među mladima.⁴² Iako je pedagogija mira tradicionalno prisutna u obrazovnim praksama Bosne i Hercegovine, promocija vrijednosti i razvoj karaktera nisu dovoljno iskorišteni u današnjem obrazovnom sistemu. Za optimalno korištenje pedagogije mira, neophodno je revitalizirati i proširiti njenu primjenu kako bi se obogatilo obrazovanje i podržao društveni razvoj. Odsustvo integriranih sistemskih modela za obrazovanje za mir na svim nivoima obrazovanja ukazuje na spor napredak u institucionalnim odgovorima, što je potrebno unaprijediti. Predloženo je da se obrazovanje za mir ne posmatra samo kao dodatak, već kao ključni segment obrazovnog kurikulumu koji bi mogao značajno doprinijeti izgradnji trajnog mira i pomirenja. Kroz primjenu pedagogija koje izazivaju na razmišljanje i preispitivanje, obrazovni radnici mogu igrati ključnu ulogu u promjenama kako mladi razumiju i percipiraju konflikte, te razvijaju vještine i vrijednosti potrebne za izgradnju mirnijeg društva. Ova pristup bi trebao biti prihvaćen i promovisan na svim nivoima obrazovanja, kako bi se maksimalno iskoristio potencijal pedagogije mira u postkonfliktnom društvu Bosne i Hercegovine.⁴³ Kako bi se prevazišle socijalno-političke podjele, potrebno je značajnije angažovanje vlade BiH i obrazovnih stručnjaka u reformi obrazovnog sistema. Cilj ovih promjena treba biti demokratizacija obrazovanja koja uključuje poštovanje prava svakog pojedinca na kvalitetno obrazovanje, bez podjela, segregacije i diskriminacije. Također, obrazovanje za mir mora promovirati kulturu mira koja uključuje socijalnu pravdu, demokraciju, pismenost, međunarodnu solidarnost, rodnu jednakost, i poštovanje različitosti, što je ključno za dugoročni društveni i obrazovni napredak.⁴⁴ Kako navodi jedan od pripadnika mladih, Nemanja: "Ako želiš nešto učiniti, ako želiš promijeniti društvo, počni s djecom. To podrazumijeva da moramo početi s obrazovanjem. Da je stanje u državi malo drugačije, da je ekonomska situacija bolja, problem obrazovanja možda ne bi bio takav problem, jer bi se ljudi vjerojatno više

⁴² Emkić, E. (2023). Approaches to Peace Education and Institutionalization of Peace Values in Formal Education in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

⁴³ Kasumagić-Kafedžić, L., & Clarke-Habibi, S. (Eds.). (2023). *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

⁴⁴ Pašalić-Kreso, A. (2023). Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer; Emkić, E. (2023). *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. Springer.

koncentrirali na druge stvari nego na nacionalističku propagandu.”⁴⁵ Dino, još jedan pripadnik mladih, tvrdi da “škole bi trebale biti one koje će nas naučiti kako se upuštati u interakciju s drugima bez ikakvih prepreka. Čak i nastavnici iz javnih škola shvaćaju da naš školski sistem nije dobar, ali su svjesni da ništa ne mogu promijeniti kada je riječ o organizaciji sistema.”⁴⁶ S druge strane, Nina, pripadnica mladih, sugerira da neke od 'razlika' između grupa nisu nepromjenjive i da ako bi studenti tri različita kurikuluma učili zajedno, vjerojatno bi bilo manje sukoba. Razgovarali smo među sobom drugi dan, bilo bi bolje da nas sve zovu istim imenom, i da naš jezik nazovu jednim imenom, bez obzira kako bi to ime bilo, jer bi nam to omogućilo da radimo na drugim pitanjima osim naših razlika. Živeći, radeći i igrajući se zajedno; to se čini dobrim temeljem za dijalog.”⁴⁷

Tabela 3 - Vremenski pregled reformi obrazovanja u BiH⁴⁸

Datum	Događaj
Decembar 1997	Vijeće za provedbu mira iniciralo je potrebu za promjenama u obrazovanju prvi put (IIEP 2011)
Februar 1998	Međunarodna zajednica pokrenula Sarajevsku deklaraciju koja je otvorila vrata kurikuluma i reviziji udžbenika (Karge/Batarilo 2008)
Mart 1998	Radna grupa za obrazovanje Sarajeva uspostavljena je za razvoj projekata koji podstiču demokratiju i etničku toleranciju (Low-Beer 2001)
1999	Međunarodni pritisak se vršio ka stvaranju centralnog, koordinirajućeg obrazovnog tijela, za visoko obrazovanje kao i za školski sistem, te je uspostavljena Nacionalna konferencija ministara obrazovanja (Low-Beer 2001)

⁴⁵ Osler, A. & Husić Pandur, I. (2019): The right to intercultural education: students' perspectives on schooling and opportunities for reconciliation through multicultural engagement in Bosnia and Herzegovina, Intercultural Education.

⁴⁶ Osler, A. & Husić Pandur, I. (2019): The right to intercultural education: students' perspectives on schooling and opportunities for reconciliation through multicultural engagement in Bosnia and Herzegovina, Intercultural Education.

⁴⁷ Osler, A. & Husić Pandur, I. (2019): The right to intercultural education: students' perspectives on schooling and opportunities for reconciliation through multicultural engagement in Bosnia and Herzegovina, Intercultural Education.

⁴⁸ Emkić, E. (2023). Approaches to Peace Education and Institutionalization of Peace Values in Formal Education in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education. Springer.

Juli 1999	Sva ministarstva potpisala su 'Sporazum o Uklanjanju Nepoželjnog Materijala iz Udžbenika za Korištenje u BiH Školskoj Godini 1999-2000' (Low-Beer 2001)
2000	Zakon koji zabranjuje uvoz udžbenika iz drugih zemalja u BiH usvojen je (Karge/Batarilo 2008)
Maj 2000	Konferencija ministara obrazovanja BiH održana je (OHR 2000)
2002	OSCE je dobio mandat da koordinira obrazovanje u BiH u ime međunarodne zajednice (Torsti 2009)
August 2003	Zajednički osnovni kurikulum je usvojen od strane cijele Bosne i Hercegovine (OSCE 2003)
2008	Strategija obrazovanja je prihvaćena (Službeni list BiH 2008)

U BiH, obrazovni sistem je i dalje pod utjecajem Dejtonskog mirovnog sporazuma, a mnogi smatraju da doprinosi segregaciji i diskriminaciji. Različiti entiteti imaju različite pristupe kurikulumima, s tvrdnjama da su oni u Republici Srpskoj manje segregirani, za razliku od Federacije BiH gdje su kurikulumi još uvijek veoma segregirani i ne promiču vrijednosti mira. Nacionalni predmeti poput historije, geografije i maternjeg jezika naglašavaju razlike među etničkim grupama. Unatoč inicijativama za uvođenje Zajedničkih osnovnih kurikuluma (ZOK) koji bi predstavljali zajedničke vrijednosti, mnogi tvrde da ZOK nisu ostvarili značajan napredak zbog političkih manipulacija i nedostatka koordinacije. ZOK su trebali biti korak naprijed ka ujedinjenju obrazovnog sistema i pomirenju stavova u BiH, ali mnogi ispitanici u istraživanju koje je provela Emkić osjećaju da nisu unijeli vrijednosti mira u obrazovni sistem. Udžbenici i dalje ne podržavaju individualizirani pristup nastavi niti razvoj kritičkog mišljenja među učenicima, često su nacionalno obojeni i ne promiču međukulturno življenje. Što se tiče nastavnika, oni često nisu dovoljno obučeni za vođenje otvorenih diskusija o osjetljivim temama. Integrirane učionice i kurikulumi koji potiču kritičko mišljenje mogu biti efikasniji od posebnih časova o rješavanju sukoba. Unatoč nekim poboljšanjima nakon reforme obrazovanja, osnovna svrha ZOK bila je ometena ograničenom praksom zbog nedostatka koordinacije na državnom nivou. Reforma obrazovanja u BiH još uvijek se bori s naslijeđem konflikta, a potrebna je veća koordinacija i podrška da bi se prevazišle etničke podjele i promovirale vrijednosti mira i međukulturnog razumijevanja.

Učinkovitije obrazovanje može biti ključno za izgradnju mira i pomirenja, ali to zahtijeva zajedničke napore svih dionika u obrazovnom sistemu.⁴⁹

Obrazovanje u Bosni i Hercegovini odražava duboke etničke i političke podjele, nastavljajući poticati predrasude među novim generacijama. Na primjer, u Konjević Polju, bošnjačka djeca se suočavaju sa segregacijom u školama, ne mogući učiti o svojoj kulturi i jeziku. Muhizin Omerović, otac četvero djece, izražava svoje nezadovoljstvo: "Obrazovanje je diskriminatorno, dijeli nas, i kao što nismo mogli sjesti i riješiti uzroke rata, tako ne možemo ni obrazovanje." Sud u Federaciji Bosne i Hercegovine je presudio protiv prakse "dvije škole pod jednim krovom", ali implementacija presude nailazi na političke i birokratske prepreke. Ahmet Salčin, koordinator CSO "Vaša prava", upozorava: "Ako kantonalna vlada u Mostaru⁵⁰ ne počne raditi na promjenama, podnijet ćemo novu tužbu." Ovi izazovi naglašavaju važnost obrazovanja u procesima izgradnje mira i pomirenja, te potrebu da obrazovanje postane sredstvo koje spaja, a ne razdvaja.⁵¹

Udžbenici historije za srednjoškolce u dvije etnički dominantne entitete Bosne i Hercegovine prikazuju različite verzije događaja iz rata devedesetih, što pojačava etničke podjele. Na primjer, u udžbenicima u Republici Srpskoj se genocid u Srebrenici iz jula 1995. godine, jedan od najtežih zločina u novijoj evropskoj historiji, gotovo ne spominje. Udžbenik u Republici Srpskoj navodi osvajanje Srebrenice bez spominjanja genocida, dok udžbenik u Federaciji BiH ističe odgovornost Vojske Republike Srpske za masakre. Analize pokazuju da udžbenici iz oba entiteta BiH imaju pristrasan pristup, često umanjujući ili ignorirajući patnje drugih etničkih grupa. Pritom, ministarstva obrazovanja u Srbiji i Republici Srpskoj pokušavaju uskladiti školske programe kako bi se isti

⁴⁹ Emkić, E. (2024). *Reconciliation and Education in Bosnia and Herzegovina: From Segregation to Sustainable Peace*. Springer.

⁵⁰ Obrazovni pejzaž u Mostaru otkriva da su nacionalne podjele duboko ukorijenjene, odražavajući se u kurikulumima prilagođenim konstitutivnim nacionalnim grupama, što vodi ka generaciji mladih odgojene u izolaciji od svojih sunarodnjaka. Ovaj obrazovni pristup ne samo da perpetuira nacionalni separatizam, već i dovodi u pitanje ideju ujedinjenog nacionalnog identiteta. U Mostaru, pokušaj ponovnog ujedinjenja Stare gimnazije kao simbola post-ratnog pomirenja ilustruje tekuću borbu za prevazilaženje duboko ukorijenjenih nacionalnih podjela. Unatoč naporima za reintegraciju, opstojanje segregiranih kurikuluma uz zajedničke prostore i aktivnosti otkriva ograničenja i potencijale obrazovanja kao sredstva za nacionalno pomirenje. Slučaj Mostara služi kao mikrokosmos širih izazova s kojima se suočava Bosna i Hercegovina nakon sukoba, ilustrirajući ključnu ulogu obrazovanja u perpetuiranju podjela ili promicanju zajedničkog nacionalnog identiteta. Rasprava o prirodi i strukturi obrazovnog sistema u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini pruža bitne uvide u procese izgradnje nacije i pomirenja u podijeljenim društvima. Razmatranje obrazovanja kao ključnog polja za razumijevanje i rješavanje nacionalnih podjela implicira potrebu za dubokim promišljanjima i intervencijama koje bi omogućile transformaciju obrazovnog sistema u alat za izgradnju mira i pomirenja. Postavlja se pitanje kako obrazovanje može djelovati kao most između podijeljenih zajednica, promovirajući međusobno razumijevanje i poštovanje, te kako se obrazovne politike i prakse mogu reformirati kako bi reflektirale i promovirale višenacionalni identitet Bosne i Hercegovine. Razmatranje obrazovnog sistema u Mostaru, i šire u Bosni i Hercegovini, kao refleksije i rekonstrukcije nacionalnih identiteta nudi vrijednu perspektivu za istraživače, donositelje politika, i praktičare u oblasti obrazovanja i postkonfliktnog oporavka. Izazovi i mogućnosti koje obrazovanje predstavlja u kontekstu postkonfliktnog društva naglašavaju važnost kontinuirane angažovanosti i kritičkog preispitivanja kako bi se osiguralo da obrazovanje služi kao temelj za stabilan, miran, i inkluzivan razvoj društva. Palmberger, M. (2016). *How Generations Remember: Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*. Palgrave Macmillan. Cf. Osler, A. & Husić Pandur, I. (2019): The right to intercultural education: students' perspectives on schooling and opportunities for reconciliation through multicultural engagement in Bosnia and Herzegovina, *Intercultural Education*.

⁵¹ Džidić, D. (2015, 13. februar). *Bosnia's Segregated Schools Maintain Educational Divide*. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2015/02/13/bosnia-s-segregated-schools-maintain-educational-divide/>

predmeti jednako predavali u srpskim područjima, što bi moglo dodatno produbiti obrazovne podjele. OSCE naglašava da je reforma nastave historije u postkonfliktnim društvima dugotrajan, osjetljiv i složen proces.⁵² Ukratko, svaka odluka o uvođenju sudski utvrđenih činjenica u nastavu historije u Bosni i Hercegovini mora biti odobrena od ministarstava obrazovanja oba entiteta i deset kantona Federacije. To znači da odluke zavise od političara koji mogu biti vođeni svojim etničkim agendama.⁵³ To za posljedicu ima da se obrazovni sistem Bosne i Hercegovine suočava se s izazovom identifikacije radikalizacije među učenicima, prema ekspertima. Škole nemaju potrebne ekspertize i resurse za borbu protiv ovog problema, a strategije vlasti protiv ekstremizma kasne i nedovoljne su. Ekstremistički uticaji na mlade su rasprostranjeni, uključujući ekstremističke influencere koji zagovaraju ideje suprotne demokratiji i ljudskim pravima, kao i neo-nacističke grupe. Učitelji i nastavnici igraju ključnu ulogu u identifikaciji ponašanja vezanog za radikalizam, ali školama često nedostaju resursi i stručna obuka. Nedostatak fokusa na razvijanje kritičkog mišljenja među djecom je posebno nedostatak trenutnog obrazovnog sistema.⁵⁴

Obrazovanje u post-ratnoj Bosni i Hercegovini može se promatrati kroz prizmu društveno-sigurnosnog dilema, pružajući uvid u složene interakcije između sigurnosti pojedinaca, grupa i samog državnog uređenja. Edukacija igra ključnu ulogu u manifestaciji ove dileme, pokazujući kako etnonacionalizam i grupna prava mogu pojačati društvenu nesigurnost. Decentralizacija obrazovanja omogućila je veći utjecaj lokalnim nacionalistima, čime je smanjena uloga školskog osoblja, roditelja i učenika. Ova decentralizacija stvara situaciju u kojoj Ministarstvo civilnih poslova ima formalnu obavezu nadzora nad obrazovanjem, ali realno ne posjeduje autoritet nad kantonima. Takav obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini, koji je podijeljen i nacionalistički orijentiran unutar fragmentiranog državnog uređenja, ima ozbiljne implikacije na sigurnost i ljudska prava u heterogenom i krhkom društvu.⁵⁵

Pređimo sada na visoko obrazovanje i pravo na istinu. Dejtonski mirovni sporazum je uspostavio državu Bosnu i Hercegovinu nakon tri godine rata, i ne spominje posebno obrazovanje, a posebno ne visoko obrazovanje. Odgovornost za obrazovanje i naučno istraživanje prepuštena je entitetima u Bosni i Hercegovini, tj. Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine, gdje odluke o visokom obrazovanju donosi vlada centralizirane Republike Srpske i ostavljene su na kantonalnom nivou u visoko decentralizovanoj i disfunkcionalnoj Federaciji. Nakon arbitraže u Brčkom 1999. godine, ova jedinstvena, višenacionalna jedinica lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini također je dobila nadležnost nad visokim obrazovanjem na svom teritoriju. Do 2007. godine bilo je 11 zakona o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, u deset kantona i dva entiteta. Godine 2007. pridružio se ovom zakonodavnom skupu i 12. zakon, nejasno formulirani Okvirni zakon o visokom obrazovanju Bosne i Hercegovine – zasnovan na

⁵² Obrenović, M. (2020, 30. oktobar). Bosnian, Serbian Schoolbooks Teach Rival Versions of History. *Detektor*. <https://www.detektor.ba>

⁵³ Dizdarević, E. (2023, 11. april). From Court to Classroom: Bringing Wartime Facts to Bosnia's Schools. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2023/04/11/from-court-to-classroom-bringing-wartime-facts-to-bosnias-schools/>

⁵⁴ Grebo, L. (2021, August 6). Bosnian education system failing to spot radicalisation of pupils. *Detektor*. <https://www.detektor.ba>

⁵⁵ Swimelar, S. (Datum izdavanja). Education in Post-war Bosnia: The Nexus of Societal Security, Identity and Nationalism. Naziv časopisa/izdavač. [Detalji o izdanju/volumenu/stranicama ako su dostupni].

zahtjevima Bolonjske deklaracije. Iza ove raspršenosti i ekstremne unutrašnje nekonzistentnosti u visokom obrazovanju krije se etnopolitika. Općenito, obrazovanje, posebno u 'ključnim nacionalnim predmetima' kao što su maternji jezik, istorija, geografija, književnost, smatra se izuzetno važnim političkim pitanjem i obično se označava kao vitalni nacionalni interes. Zato se, kao ni u jednom drugom području društvenog života, tolerišu izuzetno diskriminatorne prakse i kršenja osnovnih ljudskih prava i sloboda – uključujući fizičku podjelu djece različitog etničkog porijekla u osnovnim i srednjim školama. Međutim, takva fizička podjela nije potrebna u institucijama visokog obrazovanja, budući da studenti socijalizirani u snažno etniciziranom kontekstu obično biraju studij na univerzitetu svoje etničke grupe. Zapadni Mostar smatra se univerzitetom bosanskih Hrvata, dok se Banja Luka i Istočno Sarajevo smatraju bosanskim srpskim univerzitetima. Bošnjaci obično studiraju na univerzitetima u Sarajevu, Tuzli, Bihaću, Zenici i Istočnom Mostaru. Samo na univerzitetima u Sarajevu i Tuzli postoji odmak od ovih uskih etničkih definicija. Kao jedan od ključnih uslova za integraciju u Evropsku uniju, Državni okvirni zakon o visokom obrazovanju dizajniran je da zadovolji zahtjeve savremenih evropskih standarda visokog obrazovanja. Ti standardi, općenito poznati kao Bolonjska deklaracija, usvojeni su od strane Bosne 2007. godine pod ogromnim pritiskom međunarodne zajednice. Sudbina zakona jasno pokazuje da je visoko obrazovanje od vitalnog značaja za etnonacionalističke moćne elite, na štetu kvalitete obrazovanja i budućnosti mlađih generacija. Ovaj zakon, slab kompromis između nacionalista, nije dizajniran ni da uspije ni da bude u potpunosti proveden. Bolonja pokazuje kako je bosansko visoko obrazovanje snažno političko, a ne profesionalno pitanje.⁵⁶

Visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini, u kontekstu tranzicijske pravde i prava na istinu, reflektira duboke etničke podjele i političku instrumentalizaciju koje direktno utječu na mogućnosti ostvarivanja prava na istinu. Dejtonski mirovni sporazum, koji je završio rat u Bosni i Hercegovini 1995. godine, nije specifično adresirao pitanja obrazovanja, ostavljajući značajne aspekte visokog obrazovanja u rukama entitetskih vlasti. Ovo je rezultiralo visoko decentraliziranim i nekonzistentnim sistemom obrazovanja sa različitim zakonima koji se primjenjuju u različitim dijelovima zemlje. Fakulteti su podijeljeni etničkim linijama, gdje studenti obično biraju univerzitete prema svojoj etničkoj pripadnosti. Ovo rezultira situacijom gdje je pristup obrazovnom sadržaju koji promoviše objektivno razumijevanje i kritičko preispitivanje prošlosti ograničen. Na primjer, Zapadni Mostar je percipiran kao univerzitet bosanskih Hrvata, dok Banja Luka i Istočno Sarajevo služe bosanskim Srbima. Bošnjaci većinom pohađaju univerzitete u Sarajevu, Tuzli, Bihaću, Zenici i Istočnom Mostaru. Ključna pitanja koja proizlaze iz ovakvog sistema uključuju nedostatak inkluzivnog obrazovanja koje bi prešlo etničke i ideološke granice, što je od suštinske važnosti za pravo na istinu i proces tranzicijske pravde. Ako studenti ne mogu učiti iz balansiranih perspektiva koje objektivno obrađuju lokalnu i regionalnu historiju, teško mogu razviti razumijevanje i empatiju prema drugim etničkim grupama, što je ključno za izgradnju mira i pomirenja. Državni Okvirni zakon o visokom obrazovanju iz 2007. godine, koji je uveden kako bi se zadovoljili zahtjevi Bolonjske deklaracije, dočekan je s političkim otporom i pokazao je ograničen uticaj na stvarne promjene. Ovaj zakon je trebao unaprijediti kvalitetu obrazovanja i promovisati moderne evropske standarde, ali je u praksi bio slab kompromis između nacionalističkih

⁵⁶ Mujkić, A. (2009). Bosnia's higher education in the shadow of Bologna: Between ideological heritage and ethnopolitics. *Journal of International Relations and Development*, 12, 418–426.

interesa. Njegova nedovoljna implementacija ilustruje kako duboko politička pitanja prevladavaju nad stručnim i obrazovnim standardima.⁵⁷

Visoko obrazovanje, umjesto da bude slobodno od političkih uticaja, često je bilo ključno za vladajuće ideologije, kako komunističke, tako i nacionalističke. Povratak ideološkim pristupima u kasnim 1970-im i tokom 1990-ih, zajedno s ratnim poteškoćama, dramatično je smanjio akademsku slobodu i kapacitete za istraživanje. Profesor Aleksa Buha je 1991. godine, u kontekstu rastućeg nacionalizma, predložio fizičku podjelu fakultetskih prostora po etničkim linijama, što je bila simbolična manifestacija etnonacionalizma koji je dominirao periodom. Ove prakse su doprinijele stvaranju obrazovnih institucija koje služe kao produžetak etničkih podjela, umjesto da promovišu dijalog i razumijevanje. Rezultat je obrazovni sistem koji perpetuira podjele umjesto da ih prevazilazi, što je ključna prepreka u procesu tranzicijske pravde i ostvarivanju prava na istinu. Zaista, neophodne su temeljite reforme koje bi prešle etničke i ideološke podjele, omogućavajući visokom obrazovanju da bude motor društvenih promjena umjesto sredstva za očuvanje statusa quo. To uključuje deideologizaciju univerziteta i uspostavljanje akademske slobode, gdje bi profesori i studenti mogli slobodno istraživati, učiti i diskutovati o osjetljivim temama bez straha od cenzure ili političkog pritiska.⁵⁸

Uprkos visokim troškovima obrazovanja u odnosu na Bruto domaći proizvod, koji je dvostruko veći od evropskog prosjeka, kvalitet obrazovanja nije poboljšan. Kompleksnost nadležnosti i upravljanja otežava reforme, posebno u Federaciji BiH, dok tromost administracije karakteriše donošenje odluka. Veliki broj ministarstava i administrativnih struktura doprinosi visokim troškovima, dok diskriminacija i kršenje ljudskih prava u obrazovnom kontekstu ostaju tolerisani. Etnička segregacija je posebno izražena u osnovnim i srednjim školama, gdje fizička podjela djece po etničkom principu ilustruje duboke podjele unutar društva. Kao što je navedeno ranije, takva segregacija nije nužna na nivou visokog obrazovanja jer studenti često sami biraju etnički homogene univerzitete, što dodatno cementira etničke podjele. Primjerice, univerziteti u Zapadnom Mostaru, Banjoj Luci i Istočnom Sarajevu percipirani su kao etnički centri, dok samo Sarajevo i Tuzla pokazuju odmak od ovih definicija. Unatoč zahtjevima za usklađenost sa modernim evropskim standardima obrazovanja, kako ih diktira Bolonjska deklaracija, politički pritisci i nacionalističke tendencije dominiraju, ograničavajući efikasnost zakonskih rješenja poput Državnog okvirnog zakona o visokom obrazovanju. Zakon, izraz slabog kompromisa među nacionalistima, nije ni zaživio u praksi. Nastava u BiH često je pod uticajem nacionalističkih narativa koji oblikuju udžbenike i kurikulume, potičući netoleranciju i održavajući etničke stereotipe. Primjeri iz prakse ukazuju na to da škole u BiH djeluju u skladu sa nacionalističkim idejama, gdje su čak i nazivi obrazovnih institucija i odvojene smjene za različite etničke grupe simptomi dubokih podjela. "Dvije škole pod jednim krovom", posebno prisutne u Srednjobosanskom i Hercegovačko-neretvanskom kantonu, simboliziraju ovu podijeljenost. Ovaj model, gdje se djeca različitih etničkih grupa fizički i kurikularno razdvajaju, smatra se oblikom obrazovnog apartheida. U svjetlu ovih izazova, postaje jasno da Bosna i Hercegovina treba duboke

⁵⁷ Mujkić, A. (2009). Bosnia's higher education in the shadow of Bologna: Between ideological heritage and ethnopolitics. *Journal of International Relations and Development*, 12, 418–426.

⁵⁸ Mujkić, A. (2009). Bosnia's higher education in the shadow of Bologna: Between ideological heritage and ethnopolitics. *Journal of International Relations and Development*, 12, 418–426; Cf. Sabić-El-Rayess, A. (2009). Internationalization in the educational system of a weak state: Examining multiple identities of Bosnia and Herzegovina's higher education. *Intercultural Education*, 20(5), 419–428.

reforme koje će prevladati etničke i ideološke podjele. Reforme bi trebale uključivati deideologizaciju obrazovanja, promicanje akademske slobode, i implementaciju kurikuluma koji odražavaju multikulturalne vrijednosti i promiču kritičko mišljenje. Saradnja različitih aktera u obrazovnom sektoru ključna je za razmjenu resursa i najboljih praksi, dok uključivanje zajednice može pomoći u prevladavanju etničkih podjela. Inicijative poput demonstracija srednjoškolaca u Jajcu 2016. godine, koji su se usprotivili segregaciji, pokazuju da postoji želja za promjenama među mladima. Ti pokreti trebaju biti podržani kako bi se stvorila obrazovna kultura koja promiče mir, toleranciju i međusobno poštovanje. Samo tako, Bosna i Hercegovina može nadići naslijeđe konflikta i krenuti putem pravednosti i trajnog mira.⁵⁹

Nestali

Na tihom prostoru Brčko Distrikta, mjestu gdje sjene prošlosti dugo sežu u sadašnjost, neočekivano otkriće ispod temelja obične fontane u dvorištu Nebojše Mraovića iznjedrilo je tajne koje su decenijama bile zakopane. Dok je jutarnje sunce probijalo kroz maglu, forenzički timovi ogradili su područje, njihova prisutnost oštar kontrast mirnom predgrađanskom životu. Otkriće ljudskih ostataka, skrivenih ispod slojeva zemlje i kamena, prekinulo je tišinu koja je dugo obavijala ovaj kutak Bosne i Hercegovine. Emza Fazlić, glasnogovornica Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, stajala je na rubu iskopine, njeni oči odražavajući težinu situacije. "Ovi ostaci pričaju priču ne samo o izgubljenom životu, već i o stalnoj borbi za istinu i pomirenje u regiji ožiljanoj sukobom," rekla je, njen glas jedva iznad šapata dok se obratila okupljenom mnoštvu i nestrpljivoj štampi. Ostaci, za koje se vjeruje da pripadaju žrtvi bošnjačke nacionalnosti iz Srebrenice, nisu samo oštar podsjetnik na brutalnost rata, već i svjedočanstvo trajne nade porodici koje još uvijek traže svoje najmilije. Kosti, pažljivo iznesene na svjetlo dana forenzičkim stručnjacima, nosile su težinu neriješene povijesti, pokrećući novu istragu o ratnim zločinima i tihu, marljivu rad na tranzicijskoj pravdi. Dok je dr. Mraović, ortoped s neočekivanom vezom prema ostacima, suočavao se s ispitivanjem, zajednica se borila s otkrićem. Spoznaja da bi tlo po kojem hodaju moglo kriti neispričane priče o gubitku i očaju bila je uznemirujuća, izazivajući krhki mir koji je godinama mukotrpno građen. Priča o iskopavanju u Brčko Distriktu nije bila samo o fizičkom otkopavanju ostataka; bila je to dirljiva opomena o nestalima i neprekidnoj potrazi za zatvaranjem među živima. Naglasila je složeni prostor memorije, nade i neprestane potrage za pravdom u zemlji suviše upoznatoj s troškovima sukoba. Sa svakom lopatom zemlje, prošlost je bila ogoljena, otkrivajući neospornu istinu da u potrazi za mirom, traganje za nestalima je putovanje koje nikada zaista ne završava. To je staza utkana u čvrsto uvjerenje da je svaka izgubljena osoba priča koja čeka da bude ispričana, ime koje treba zapamtiti i dostojanstvo koje treba obnoviti.⁶⁰

Rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995), jedan od najmračnijih perioda novije historije, ostavio je duboke ožiljke na društvu, s preko 100.000 mrtvih, između 20.000 i 40.000

⁵⁹ Pašalić-Kreso, A. (2023). Education as a Victim and Accomplice of Conflict: Historical Perspectives and Possible Ways of Strengthening Peace Pedagogy in Bosnia and Herzegovina. U L. Kasumagić-Kafedžić & S. Clarke-Habibi (Ur.), *Peace Pedagogies in Bosnia and Herzegovina: Theory and Practice in Formal Education*. Springer.

⁶⁰ Trepanić, A. (2023, 20. septembar). Otvorena istraga zbog skrivanja posmrtnih ostataka u Brčko distriktu. Detektor. Preuzeto sa <https://detektor.ba/2023/09/20/otvorena-istraga-zbog-skrivanja-posmrtnih-ostataka-u-brcko-distriktu/>.

silovanih te preko 200.000 zatočenih i mučenih ljudi. Jedan od najtežih aspekata ovog sukoba je sudbina skoro 32.000 nestalih osoba, čija neizvjesna sudbina ostavlja njihove porodici u vječnom čekanju i bolu. Unatoč tome što je do 2017. riješeno 75% slučajeva, preko 7.500 osoba još uvijek se vode kao nestale, a većina nestalih su Bošnjaci, dok je Srebrenica, s 25% slučajeva, postala simbol stradanja.⁶¹ Međutim, politička diskusija o brojevima nestalih osoba i demografska distribucija nestalih pružaju ključni uvid u složenost problema nestalih osoba u Bosni i Hercegovini nakon rata devedesetih. Brojevi nestalih nisu samo statistički podaci, već odražavaju političke i socijalne implikacije koje utječu na procese ostvarivanja istine, pomirenja, pravde i historijskog pamćenja. Brojevi nestalih često se politiziraju, što komplicira njihovu identifikaciju i potragu. Politizacija otežava transparentnu komunikaciju i suradnju među etničkim i nacionalnim skupinama, kao i između lokalnih vlasti i međunarodnih organizacija, otežavajući napore za pružanje točnih informacija porodicima nestalih. Demografska distribucija nestalih osoba pokazuje geografsku i etničku raspodjelu nestalih, što pomaže razumjeti obim sukoba i kako različite zajednice utječu na proces traženja. Takva analiza može usmjeriti napore u potrazi i pomoći shvatiti socijalne i političke posljedice sukoba na društvo. Jasno je da je pitanje nestalih u Bosni višeslojno i zahtijeva holistički pristup. Potrebno je spriječiti da političke diskusije ometaju napore na terenu te koristiti demografske podatke za unapređenje, a ne za daljnje podjele. Transparentnost, saradnja i poštovanje prema svim žrtvama ključni su za trajni mir i pomirenje.⁶²

Tokom i neposredno nakon sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, poduzeti su brojni napori za utvrđivanje sudbine nestalih osoba, što je bilo otežano zbog razornih posljedica rata i političkih složenosti. Ujedinjene Nacije su na početku naišle na prepreke zbog ograničenja svojih mandata, što je dovelo do uspostave Specijalnog procesa za poboljšanje saradnje i razmjene informacija. Ova inicijativa se suočila s ograničenim uspjehom zbog političkih i logističkih izazova u postkonfliktnom okruženju. Pored međunarodnih napora, važnu ulogu su odigrale razne komisije i organizacije, uključujući Međunarodni komitet Crvenog krsta (MKCK), koje su radile na dokumentovanju, praćenju i zastupanju nestalih osoba. U Bosni i Hercegovini su uspostavljene entitetske komisije za dokumentovanje nestalih i podršku njihovim porodicama, ali njihova efikasnost je često bila ograničena zbog fragmentiranog političkog pejzaža. Dejtonski mirovni sporazum, koji je označio kraj neprijateljstava, naglasio je važnost rješavanja pitanja nestalih osoba za trajni mir i pomirenje. Međutim, put ka uspostavljanju ujedinjenog i efikasnog mehanizma na nacionalnom nivou bio je prepun izazova, odražavajući teškoće postkonfliktnog oporavka i izgradnje nacije u Bosni i Hercegovini. Ova situacija ilustruje kompleksnost rješavanja problema nestalih osoba u postkonfliktnim okruženjima, gdje se humanitarni ciljevi prepliću s političkim i etničkim podjelama.⁶³

Nakon rata u Bosni i Hercegovini, Međunarodni komitet Crvenog krsta (MKCK) predvodio je Radnu grupu za nestale osobe do 1999. godine. Grupa je uključivala predstavnike bivših zaraćenih strana, Visokog predstavnika, lokalne organizacije Crvenog krsta i

⁶¹ Hronešová, J. (2018). Bones and Recognition: Compensating Families of Missing Persons in Post-War Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peacebuilding & Development*, 13(2), 47-60.

⁶² Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

⁶³ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

Udruženja porodica nestalih osoba. Uspostavili su proces za prikupljanje zahtjeva za traženje nestalih osoba, što je omogućilo stvaranje vjerodostojnih popisa nestalih. Nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma, predratne komisije za ratne zarobljenike i nestale transformirane su u Državnu komisiju za traženje nestalih osoba, zaduženu za lociranje, dokumentovanje i identifikaciju nestalih. Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP) osnovana je 1996. na inicijativu predsjednika Clintona, sa ciljem rješavanja humanitarnih pitanja nestalih osoba u bivšoj Jugoslaviji. ICMP je, uz podršku SAD-a, koordinirao procese ekshumacije i postavljao standarde za rad na identifikaciji. Ovi naponi postavili su temelje za kasnije državne mehanizme u Bosni i Hercegovini, uključujući formiranje Državnog tima za traženje nestalih osoba i uspostavu centralnih evidencija. Iako su postignuti značajni naponi u lociranju i identifikaciji nestalih, izazovi poput političke volje i resursa ostali su ključni za potpunu implementaciju zakonskih okvira i podršku porodicama nestalih.⁶⁴

Proces uspostave državne institucije za nestale osobe u Bosni i Hercegovini započeo je 1998. godine s inicijativom za osnivanje Zavoda za nestale osobe, predviđenog kao zajedničkog i prekoetničkog. Registracija Zavoda od strane ICMP u Sarajevskom kantonalnom sudu 2000. godine označila je ključni korak u ovom procesu. Uloga Vijeća ministara BiH postala je značajna 2003., a u augustu 2005. godine formalno je osnovan Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine (MPI BiH) zajedničkim naporima Vijeća ministara BiH i ICMP-a.⁶⁵ Do kraja 2007., aktivnosti i osoblje entitetskih komisija za nestale osobe prenesene su na MPI BiH. Državni zakon o nestalim osobama, usvojen u novembru 2004., obuhvatio je prava porodici nestalih osoba, uključujući pravo na informacije o sudbini i mjestu nestanka, pravo koje se temelji na Ženevskim konvencijama iz 1949. i njihovim Dodatnim protokolima iz 1977. U 2006., Ured visokog povjerenika za ljudska prava (OHCHR) definirao je "pravo na znanje" kao ljudsko pravo, čiju zaštitu mora garantirati država.⁶⁶

U međuvremenu, parlament Bosne i Hercegovine je 2004. godine usvojio Zakon o nestalim osobama, jedini pravni okvir na državnom nivou koji se bavi žrtvama rata, uspostavljajući osnove za kreiranje državne institucije zadužene za potragu za nestalim osobama, centralni registar i poseban fond za podršku porodicama. Zakon predstavlja rezultat interakcije između međunarodnih i domaćih aktera koji su uticali na kreiranje novih socijalnih politika u poslijeratnom periodu. Zakon je fokusiran na socio-ekonomsko osnaživanje žrtava kroz novčane transfere, socijalne politike i besplatno zdravstveno osiguranje, pružajući novi okvir za izgradnju mira i tranzicijsku pravdu. Njegovo usvajanje odražava složenost procesa kompenzacije, gdje se kombinuju različiti faktori

⁶⁴ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

⁶⁵ Institut za nestale osobe, formalno osnovan na "Međunarodni dan nestalih" 30. augusta 2005. godine, bio je prvo ujedinjeno domaće tijelo zaduženo za potragu za nestalim osobama. Od svog operativnog otvaranja 2008. godine, uspostavio je urede diljem Bosne s ciljem provođenja istraga, suradnje s uredima tužiteljstva, podrške porodicama i općenito dopunjavanja forenzičkog i znanstvenog rada drugih institucija. Upravni odbor Instituta sastoji se od tri člana, jednog Hrvata, jednog Bošnjaka i jednog Srbina, dok su predstavnici porodica dio Savjetodavnog odbora s dva člana iz svake etničke grupe, čime se nastoji prenijeti mišljenja porodici upravnom tijelu i djelovati kao kanal informacija od porodici prema gore. Lai, D. (2020). *Socioeconomic Justice: International Intervention and Transition in Post-war Bosnia and Herzegovina*. Cambridge University Press.

⁶⁶ Juhl, K. (2016). The politicisation of the missing persons issue in Bosnia and Herzegovina. *The International Journal of Human Rights*, 20(1), 1-32.

kao što su međunarodna vidljivost, moralni autoritet i kapaciteti za mobilizaciju grupa žrtava. Ovi elementi, u kombinaciji sa političkim kalkulacijama domaćih vlasti i međunarodnim utjecajem, generišu prilike za uspjeh politika kompenzacije. Zakon također ilustruje kako se pravda za žrtve i pravo na istinu implementiraju kroz pravne mehanizme koji priznaju patnju i pravo porodica na informacije o sudbini svojih najmilijih. Međutim, unatoč formalnom usvajanju, implementacija zakona susrela se s izazovima, uključujući finansiranje fonda i administrativne prepreke, što pokazuje kako politička dinamika može utjecati na efikasnost pravne zaštite. Zakon o nestalim osobama stoji kao primjer kako zakonske inicijative mogu olakšati procese tranzicijske pravde, pružajući pravni okvir za adresiranje pitanja nestalih osoba, ali i kao podsjetnik na složenost implementacije takvih zakona u politički i etnički podijeljenim društvima.⁶⁷ Zakon o nestalim osobama u Bosni i Hercegovini postavio je temelje za kreiranje centralnih evidencija nestalih osoba i definirao socijalna i ekonomska prava članova njihovih porodica. Ključni dio zakona je bio osnivanje Instituta za nestale osobe, u suradnji sa Međunarodnom komisijom za nestale osobe (ICMP) i Vijećem ministara BiH, smatranim ključnim za ostvarivanje međunarodnih ljudskih prava. Osnivanje Instituta za nestale osobe označilo je važan korak naprijed u procesu identifikacije i dokumentacije nestalih osoba, bez obzira na njihovu etničku, vjersku ili nacionalnu pripadnost. Centralna evidencija nestalih osoba (CEN) objedinila je podatke iz 12 baza, uključujući fizičke karakteristike i okolnosti nestanka svake osobe, ključne za njihovo lociranje i identifikaciju. Zakon je također predvidio Fond za podršku porodicama nestalih osoba kako bi ublažio ekonomske teškoće s kojima se suočavaju, ali su entitetske vlade i Vlada Brčko Distrikta naišle na poteškoće u dogovoru o uspostavi Fonda, što je dovelo do zastoja u njegovom formiranju. Uloga pravosudnih organa, uključujući sudove i tužitelje, bila je ključna u rješavanju pitanja nestalih osoba, posebno u okviru suđenja za ratne zločine. Institucija i pravosudni organi zajedno čine temelj pravnog i institucionalnog okvira za rješavanje pitanja nestalih osoba, što je ključno za izgradnju mira i pomirenja u postkonfliktnom društvu. Iako su napravljeni značajni naponi, izazovi poput međuentitetske saradnje, kontinuiranog finansiranja i poštivanja prava nestalih osoba i dalje postoje, što ukazuje na potrebu za daljnjim radom na ovom bolnom pitanju.⁶⁸

Razlika između prava i dužnosti, kao i njihova povezanost s politikom, ključni su za razumijevanje problema nestalih osoba. Prava su individualna i mogu se odustati, dok su dužnosti kolektivne i ne mogu se ignorirati. U modernim društvima, mnoge dužnosti prebačene su na javne autoritete koji trebaju djelovati u interesu svih građana, što zahtijeva političku predanost. Problem nestalih osoba u BiH je politiziran, često fokusiran na etničke interese umjesto na humanitarni problem. Stoga se ističe potreba za depolitizacijom ovog pitanja i većom političkom voljom za njegovo rješavanje. MPI BiH ima ključnu ulogu u političkom pomirenju i društvenoj sigurnosti. Za povjerenje u ovu instituciju ključno je da obavlja svoje dužnosti pouzdano i transparentno. Kritike na račun MPI BiH mogu biti konstruktivne ili motivirane političkim razlozima koji ne žele pomirenje. Diskurs nekih bosanskih Srba, koji promovira međuetničko nepovjerenje za vlastitu političku agendu, suprotstavlja se pojedincima koji ne pristaju na takvu politiku. Ovo pokazuje da unutar etničkih grupa postoje različiti stavovi i da nije riječ o

⁶⁷ Hronešová, J. (2018). Bones and Recognition: Compensating Families of Missing Persons in Post-War Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peacebuilding & Development*, 13(2), 47-60.

⁶⁸ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

homogenim skupinama. Važno je shvatiti da javno mišljenje ovisi o povjerenju u izvore informacija. Političke strategije često uključuju diskreditaciju konkurentnih pogleda kako bi se ojačala vlastita pozicija. Uspostava MPI BiH značajan je korak ka rješavanju problema nestalih osoba kroz izgradnju povjerenja među etničkim grupama. Međutim, dugoročna održivost institucije može ovisiti o njenim naporima da se bavi pitanjima nestalih iz svih zajednica, uključujući bosanske Srbe. Empirijska analiza javnog diskursa otkriva kako se pitanje nestalih osoba obrađuje u javnosti, ističući važnost povjerenja kao ključnog aspekta društvene sigurnosti.⁶⁹

Tabela - 4⁷⁰ Nestali, pravo na istinu i akteri

Nivo	FBiH	RS	Državno zakonodavstvo
Porodice nestalih osoba	Uključeno u entitetsko zakonodavstvo	Uključeno u entitetsko zakonodavstvo	Zakon o nestalim osobama na nivou države iz 2004

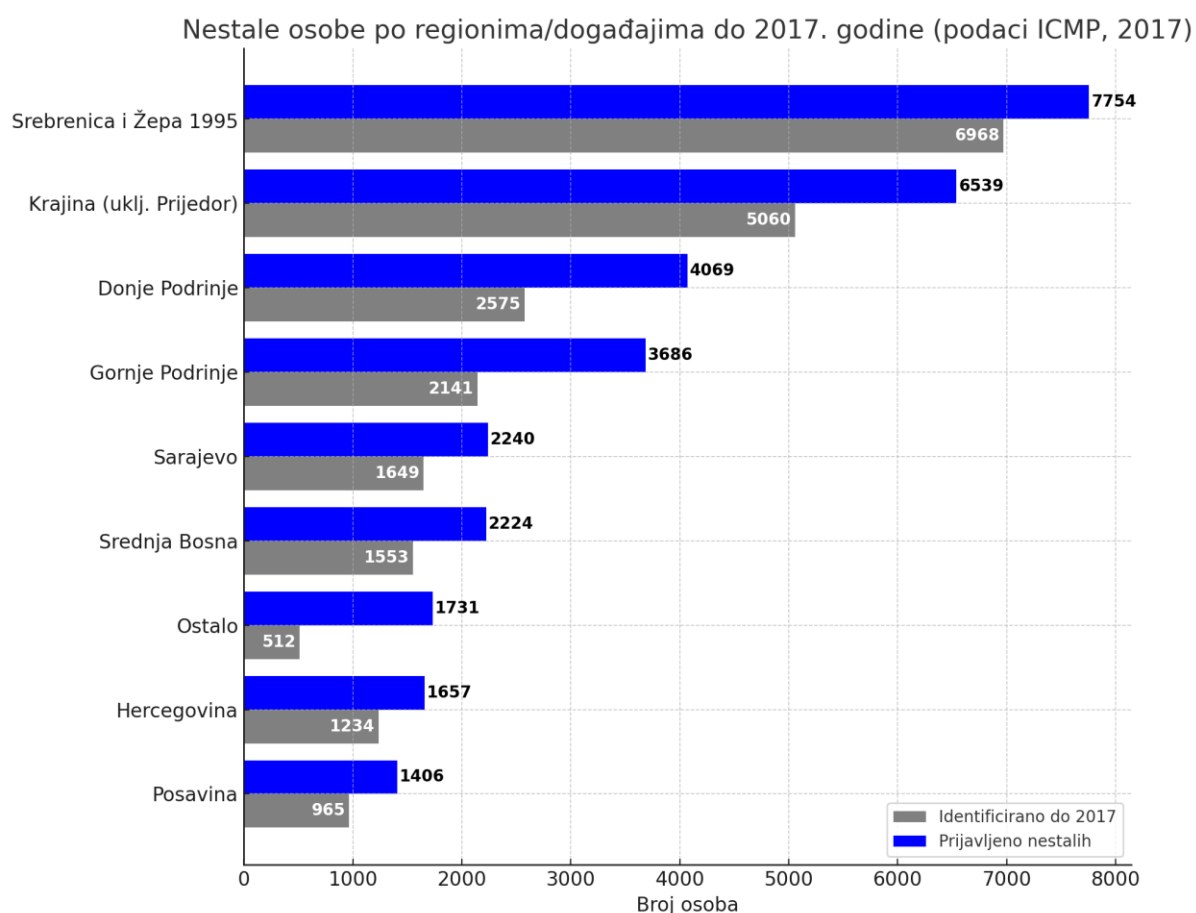
MPI BiH predstavlja ključan korak u rješavanju problema nestalih osoba, ali njegova učinkovitost i održivost ovisit će o sposobnosti da izgradi povjerenje unutar zajednice, promiče međuetničko razumijevanje i suradnju, te se suprotstavi politizaciji problema nestalih osoba. Za uspješnu suradnju potrebno je međusobno povjerenje između nekada sukobljenih frakcija kako bi mogli surađivati i nastaviti suradnju. Također, moraju biti voljni adresirati korijenske uzroke sukoba i počinjene nepravde. Povjerenje funkcionira kao procjena rizika, gdje se temelji na ranjivosti povjeravajuće strane i riziku od izlaganja toj ranjivosti drugoj strani koja može nanijeti štetu. Javni diskurs igra važnu ulogu kao izvor socijalnih informacija koje utječu na procjene rizika i odluke o povjerenju. Ovo može uključivati izražavanje stavova, vjerovanja, vrijednosti i kulturno-političkih preferencija u javnosti. Izgradnja društvene sigurnosti nakon sukoba zahtijeva sposobnost da se suprotstavi strahovima i razornim snagama koje potiču podijeljeni poduzetnici. U konačnici, održivost MPI BiH može ovisiti o njenom uspjehu u rješavanju problema nestalih osoba na način koji uključuje sve etničke grupe, pridonoseći međuetničkom povjerenju i društvenoj koheziji. Javni diskurs i mediji igraju ključnu ulogu u oblikovanju percepcije MPI BiH, gdje pozitivno prikazivanje može izgraditi povjerenje, dok negativna percepcija može umanjiti povjerenje u instituciju.⁷¹

Grafikon 1 – Učestalost identificiranih nestalih osoba u odnosu na prijavljene nestale osobe

⁶⁹ Juhl, K. (2016). The politicisation of the missing persons issue in Bosnia and Herzegovina. *The International Journal of Human Rights*, 20(1), 1-32.

⁷⁰ Barton-Hronešová, J. (2020). The Struggle for Redress: Victim Capital in Bosnia and Herzegovina. Palgrave Macmillan.

⁷¹ Juhl, K. (2016). The politicisation of the missing persons issue in Bosnia and Herzegovina. *The International Journal of Human Rights*, 20(1), 1-32.

Osim Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP), brojne druge institucije igraju ključnu ulogu u složenom i multidisciplinarnom zadatku identifikacije nestalih osoba u Bosni i Hercegovini. Državni institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine koordinira potragu za nestalima unutar zemlje, surađujući s domaćim i međunarodnim partnerima, uključujući porodice nestalih, CSO, i međunarodne institucije. Lokalne mrtvačnice i forenzički timovi odgovorni su za ekshumacije masovnih grobnica i analizu ljudskih ostataka, koristeći metode dezoksiribonukleinske (DNK) analize i druge forenzičke tehnike uz podršku međunarodnih stručnjaka. Forenzički institut u Sarajevu, zajedno s drugim forenzičkim laboratorijima, pruža vitalne usluge u DNK analizi i ostalim forenzičkim aspektima identifikacije. CSO i udruženja porodica nestalih imaju nezamjenjivu ulogu kao zagovornici za prava nestalih i njihovih porodica, osiguravajući da se njihovi glasovi čuju i da su njihove potrebe adekvatno adresirane. Ove organizacije surađuju s institucijama u pružanju podrške i informacija porodicama nestalih. Podrinje Identification Project (PIP) u Tuzli, koji se fokusira na žrtve genocida u Srebrenici, i Centar za reasocijaciju u Lukavcu, koji rješava izazove razdvajanja i ponovnog spajanja posmrtnih ostataka, primjeri su specijaliziranih projekata koji ilustriraju međunarodnu suradnju i forenzičku ekspertizu u praksi. Krajina Identification Project također radi na identifikaciji žrtava iz regije Krajina, koristeći napredne forenzičke tehnike. Ovi i mnogi drugi projekti i inicijative ključni su za rješavanje pitanja nestalih osoba, što je vitalni dio postkonfliktne obnove i pomirenja u Bosni i Hercegovini. Kroz zajedničke napore, tekući

rad na identifikaciji i dostojanstvenom sahranjivanju žrtava postavlja temelje za pravdu, pomirenje i mirniju budućnost.⁷²

Rad i koordinacija civilnih društvenih organizacija, uključujući udruženja porodica nestalih osoba u BiH i regiji, odražava važnost saradnje i solidarnosti preko granica koje su definirale sukob. Ovaj pristup omogućuje porodicama nestalih zajednički rad na zagovaranju svojih prava, razmjeni informacija i resursa te podršku u potrazi za istinom i pravdom. Regionalna koordinacija također omogućuje udruženjima zajedničko djelovanje prema međunarodnoj zajednici i domaćim institucijama, jačajući njihovu poziciju i sposobnost utjecaja na politike i odluke vezane uz nestale osobe. Zajedničke komemoracije su simbolični događaji koji omogućuju zajednicama pogođenima sukobom da se zajedno prisjete i odaju počast nestalima. Ovi događaji su važni ne samo kao izraz tuge i sjećanja, već i kao prilika za promicanje međusobnog razumijevanja, empatije i poštovanja među etničkim i nacionalnim grupama. Kroz zajedničko sjećanje i žalovanje,⁷³ zajednice mogu pronaći zajednički jezik i temelje za pomirenje, rad na izgradnji budućnosti u kojoj se slične tragedije neće ponoviti.⁷⁴

Procesi gonjenja i uspostavljanje istine u kontekstu poslijeratne Bosne i Hercegovine ključni su elementi u nastojanjima da se odgovori na naslijeđe sukoba i zločina počinjenih tokom rata 1990-ih. Ovo poglavlje se bavi ključnim aspektima tih procesa, posebno oslanjajući se na ulogu forenzičkih dokaza⁷⁵ u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu

⁷² Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

⁷³ Rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) bio je više od vojnog sukoba - bio je i "rat sjećanja", gdje su se sukobljavali različiti narativi izgrađeni na duboko ukorijenjenoj historiji, kulturi i tragedijama. Haris Halilović istražuje koncept "memoricide", koji opisuje sistematsko uništavanje kulturnih i historijskih simbola od strane protivnika. Kroz priče preživjelih, pokazuje se kako akti sjećanja služe kao otpor protiv pokušaja negiranja prošlosti, te pomažu u očuvanju lokalnih narativa i izgradnji mostova prema pomirenju. Analiza sukoba sjećanja u Bosni i Hercegovini pruža uvid u složenost postkonfliktnih društava, gdje se borba za kontrolu nad prošlošću oblikuje sadašnjost i budućnost zajednica. Halilović, H. (2022). Missing people and missing stories in the aftermath of genocide: Reclaiming local memories at the places of suffering. U M. Rauschenbach, [i ostali], *Localising Memory in Transitional Justice: The Dynamics and Informal Practices of Memorialisation after Mass Violence and Dictatorship* (str. 208-232). Taylor & Francis Group.

⁷⁴ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

⁷⁵ Također, vrijedi spomenuti da naučna potraga za žrtvama rata u Bosni i Hercegovini, upotrebom forenzičkih metoda, imala je dvojak cilj: identifikaciju žrtava za humanitarne svrhe i pružanje pravosudnih dokaza o međunarodnim zločinima poput ratnih zločina i genocida. Forenzičke istrage otkrile su obimnu upotrebu masovnih grobnica, zahtijevajući sofisticirane tehnike poput DNK analize za povezivanje grobnica. Otkriće masovnih grobnica u Bosni i Hercegovini otkrilo je kompleksan sistem primarnih, sekundarnih, a ponekad i tercijarnih grobnica. Za razotkrivanje ovog obrasca bilo je neophodno primijeniti različite forenzičke tehnike kao što su iskopavanje, analiza dijelova tijela, artefakata i uzoraka tla, te DNK analiza. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) oslanjao se na svjedočenja forenzičkih stručnjaka uključujući arheologe, antropologe i patologe koji su igrali ključnu ulogu u identifikaciji i analizi ljudskih ostataka te očuvanju dokaza. Forenzički dokazi bili su ključni za osporavanje odbrambenih argumenata koji su tvrdili da su remećenja u primarnim grobnicama i re-ukopi u sekundarne lokacije bili dio "post-kombatnih sanitarnih projekata" ili da su pokopana tijela bila borci poginuli u borbi. Ovi dokazi su omogućili ICTY-u da potvrdi da su žrtve masovnih grobnica bili bošnjački civili vojne dobi, što je bio ključan element za klasifikaciju genocida. Sudsko vijeće ICTY-a u slučaju Krstić donijelo je presudu koja je poduprta forenzičkim dokazima: "Forenzički dokazi koje je prezentirala optužba također pokazuju da su, tokom perioda od nekoliko sedmica u septembru i početkom oktobra 1995. godine, snage bosanskih Srba iskopale mnoge od primarnih masovnih grobnica i ponovo pokopale tijela na još udaljenijim lokacijama.

Jugoslaviju (ICTY) i značaju koji su ti dokazi imali u gonjenju i donošenju pravde. Forenzički dokazi prikupljeni za potrebe ICTY-a igrali su presudnu ulogu u procesuiranju pojedinaca odgovornih za ratne zločine, zločine protiv čovječnosti, i genocid. Analiza DNK, ekshumacije masovnih grobnica, i forenzička rekonstrukcija događaja omogućili su tužiteljstvu da predstavi neoborive dokaze o počinjenim zločinima i da identificira žrtve. Ovaj rad je bio od suštinskog značaja ne samo za procese na ICTY-u, već i za poticanje nacionalnih sudova unutar Bosne i Hercegovine i regiona da preuzmu slične pristupe u procesuiranju ratnih zločina. Forenzički dokazi su omogućili da se nadilazi ovisnost o svjedočenjima preživjelih i svjedoka, pružajući neovisne i objektivne informacije koje su mogle potkrijepiti svjedočenja ili ih dopuniti. Procesi ekshumacije i identifikacije ne samo da su služili kao ključni elementi u pravosudnim procesima, već su također omogućili porodicima nestalih da saznaju sudbinu svojih voljenih i da im pruže dostojanstvenu sahranu. Rad ICTY-a i njegova primjena forenzičkih dokaza postavili su presedan za međunarodnu pravdu,⁷⁶ pokazujući kako se tehnološki napredak i naučna otkrića mogu koristiti u službi ljudskih prava i pravde. Uz to, djelovanje ICTY-a potaknulo je razvoj domaćih kapaciteta za gonjenje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini, podstičući stvaranje i osnaživanje pravosudnih institucija koje su se specijalizirale za ratne zločine. Ovaj pristup uspostavljanju istine i pravde kroz forenzičke dokaze i pravosudne procese predstavlja ključni korak ka razumijevanju prošlosti i izgradnji temelja za budućnost utemeljenu na pravdi i pomirenju. Nastojanja da se istina otkrije i da se odgovorni pozovu na odgovornost su od vitalnog značaja za iscjeljenje rana prošlosti i za osiguranje da se zločini ne zaborave i da se ne ponove.⁷⁷

Inicijative preživjelih za korištenje pravnih sredstava u svrhu poticanja domaćih vlasti na istraživanje slučajeva nestalih osoba bile su ključne u podizanju svijesti o ovom problemu. Komora za ljudska prava Bosne i Hercegovine, osnovana u skladu s Aneksom 6 Dejtonskog mirovnog sporazuma, bila je glavna institucija za pokretanje ovakvih postupaka sve do svog zatvaranja 2003. godine. Nakon toga, pitanjem nestalih osoba bavili su se Komisija za ljudska prava i Ustavni sud BiH, a neki slučajevi su čak došli i do

Takve ekstremne mjere ne bi bile potrebne da je većina tijela u ovim primarnim grobnicama bila žrtve borbe." U novije vrijeme, forenzički dokazi pomogli su Sudskim vijećima u slučajevima Karadžić i Mladić da utvrde broj žrtava, njihov pol, civilni karakter, kao i uzrok i vrijeme njihove smrti. Fournet, C. (2020). Forensic evidence in atrocity trials: A risky sampling strategy? *Journal of Forensic and Legal Medicine*, 69, 101852; Fournet, C. (2020). 'Face to face with horror': The Tomašica mass grave and the trial of Ratko Mladić. *Human Remains and Violence*, 6(2), 23-41.

⁷⁶ Međunarodni krivični sud (MKS) koristi forenzičke dokaze za dokazivanje međunarodnih zločina, prateći praksu započetu na MKSJ-u. Ova tendencija da se fokusira na izuzetne zločine pokazuje širok i sistematičan karakter zločina. Zbog globalne jurisdikcije MKS-a, iscrpne istrage često su nerealne, pa se koristi strategija uzorkovanja, što nosi rizik od pojednostavljenja masovnosti zločina. Za razliku od domaćih konteksta, u međunarodnim zločinima povezivanje forenzičkih dokaza s pojedinim optuženima može biti ograničeno. Ova složenost zahtijeva multidisciplinarni pristup koji kombinuje forenzičke dokaze sa svjedočenjima, dokumentarnim dokazima i analizom konteksta. U Bosni i Hercegovini, forenzička istraživanja masovnih grobnica omogućila su identifikaciju žrtava i razumijevanje okolnosti smrti, čime su postavljeni temelji za međunarodne pravosudne procese. Ova praksa pokazuje kako forenzički dokazi mogu izgraditi uvjerljive pravosudne slučajeve. Ipak, Fournet upozorava na rizike ove prakse, posebno u kontekstu međunarodnog krivičnog pravosuđa, gdje široki opseg zločina može komplicirati pružanje sveobuhvatne slike. Strategija uzorkovanja može trivializirati složenost zločina, što može utjecati na ishod suđenja. Važno je priznati značaj forenzičkih dokaza, ali i razumjeti njihova ograničenja. Multidisciplinarni pristup u međunarodnom krivičnom pravosuđu ključan je za efikasno suočavanje s izazovima u procesuiranju međunarodnih zločina.

⁷⁷ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

Evropskog suda za ljudska prava. Jedan od najistaknutijih slučajeva koji je privukao pažnju bio je slučaj Esme Palić, udovice pukovnika Avde Palića, koji je nestao 1995. godine u UN sigurnosnoj zoni Žepa. Nakon neuspjelih pokušaja da dobije informacije o svom suprugu, gđa Palić se 1999. godine obratila Komori za ljudska prava zahtijevajući od Republike Srpske informacije o svom nestalom suprugu i isplatu reparacija. U 2000. godini, Komora je presudila da je pukovnik Palić bio žrtva prisilnog nestanka, što predstavlja kršenje Evropske konvencije o ljudskim pravima, i naložila je Republici Srpskoj da provede temeljitu istragu, oslobodi ga ili učini njegove ostatke dostupnim, te isplati 65.000 BAM na ime nematerijalne štete, što je brzo isplaćeno. Istraga o nestanku pukovnika Palića odvijala se nesistematski i s prekidima, što je dovelo do uspostavljanja dvije ad hoc komisije. U novembru 2001. godine, vlasti Republike Srpske priznale su da je pukovnik Palić bio zadržan u vojnom zatvoru u Bijeljini, nakon čega ga je iz zatvora odveo oficir Vojske Republike Srpske. Iako su njegovi posmrtni ostaci identifikovani i sahranjeni s vojnim počastima tek 2009. godine, to kašnjenje potaknulo je Međunarodnu komisiju za nestale osobe (ICMP) da preispita svoje procese, budući da su od 2001. godine posjedovali relevantne DNK uzorke. Ovaj slučaj ilustrira složenost i izazove s kojima se suočavaju procesi identifikacije i istraživanja u postkonfliktnim društvima.⁷⁸

Pitanje nestalih osoba u Sarajevu ostaje otvoreno i kontroverzno. Tokom početnih faza rata, podneseno je više prijava protiv Bosne i Hercegovine i Federacije BiH od strane rodbine srpske nacionalnosti čiji su članovi porodice nestali. Komisija za ljudska prava utvrdila je da je Federacija BiH prekršila odredbe Evropske konvencije o ljudskim pravima, te je naredila Vladi Federacije BiH da svakom tužitelju isplati po 5.000 BAM i pruži tražene informacije o sudbini njihovih nestalih članova porodice. Komisija je također zahtijevala od Federacije BiH da provede temeljitu i detaljnu istragu o događajima koji su doveli do utvrđenih kršenja ljudskih prava. Godine 2004., Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine zadužila je Vijeće ministara BiH da osnuje komisiju koja će istražiti sudbinu Srba nestalih tokom rata. Na sjednici Vijeća ministara 25. maja 2006. godine, usvojena je odluka o osnivanju komisije s uvjetom da njen mandat obuhvati patnje svih stanovnika Sarajeva tijekom rata. Komisija je imala deset članova, s po tri predstavnika svakog od konstitutivnih naroda—Bošnjaka, Srba, Hrvata—te jednim dodatnim članom koji predstavlja "ostale". Odluke komisije trebale su se donositi konsenzusom, ili, u odsustvu konsenzusa, s najmanje dva pozitivna glasa predstavnika svakog od konstitutivnih naroda. Vijeće ministara naložilo je komisiji da istraži ubistva, zatočenja, silovanja, protjerivanja i nestanke u Sarajevu tokom perioda od 1992. do 1995. godine i da detaljno razradi naučni istraživački projekt koji će obuhvatiti opseg istraživanja. Postojala su divergentna mišljenja o fokusu rada komisije: predstavnici srpske zajednice smatrali su da bi se istraživanje trebalo koncentrirati na srpske žrtve u Sarajevu, dok su hrvatski i bošnjački predstavnici naglasili potrebu za nepristrasnim pristupom koji uključuje sve žrtve, te istraživanje materijalne štete nastale uslijed granatiranja grada. U decembru 2006. godine, komisija je završila prijedlog istraživačkog projekta koji bi trajao dvije godine i uključivao bi do 1.500 osoba, s procijenjenim troškovima od 3,5 miliona BAM. Na posljednjoj sjednici Vijeća ministara te godine,

⁷⁸ Sarkin, J., Nettelield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

projekt je odbijen. Iako komisija nije formalno raspuštena, nije nastavila s daljnjim aktivnostima.⁷⁹

Između novembra 2001. i marta 2002. godine, više od 1.800 članova porodica nestalih osoba iz Srebrenice uputilo je zahtjeve Komori za ljudska prava Bosne i Hercegovine, tražeći informacije o sudbini svojih voljenih. U odluci iz marta 2003. godine, Komora je presudila u korist podnositelja zahtjeva, obavezavši vlasti Republike Srpske (RS) na isplatu 4 miliona konvertibilnih maraka (BAM) kao reparacije za sve podnositelje zahtjeva i porodice žrtava srebreničkih događanja. Također, Komora je zahtijevala od vlasti RS-a da bez odlaganja otkriju lokacije masovnih grobnica koje sadrže posmrtno ostatke srebreničkih žrtava. Ova presuda je istaknula nemar vlasti RS u traganju za nestalima i suradnji s organizacijama poput ICTY i ICMP. Na inzistiranje Ureda visokog predstavnika, vlasti RS su 2004. godine osnovale Srebreničku komisiju koja je priznala da su se masovna ubistva dogodila u julu 1995. godine i identificirala više od 30 masovnih grobnica. Ovaj događaj predstavljao je u tom trenutku prekretnicu, obilježavajući prvo službeno priznavanje od strane vlasti RS o opsegu zločina koji su se dogodili tokom genocida u Srebrenici.⁸⁰

Identifikacija žrtava genocida u Srebrenici jedan je od najizazovnijih aspekata suočavanja s prošlošću u Bosni i Hercegovini. Više od 8,000 bosanskih Muslimana, pretežno muškaraca i dječaka, ubijeno je u julu 1995. godine, a ključno je bilo pronaći, ekshumirati i identificirati njihove posmrtno ostatke za pravdu i zatvaranje porodicama. Proces identifikacije počeo je ekshumacijama masovnih grobnica, često premještenih kako bi se prikrili zločini. Forenzički stručnjaci koristili su DNK analize za pouzdano povezivanje posmrtnih ostataka s nestalima. DNK identifikacija, omogućena tehnologijom i ekspertizom ICMP, donijela je preciznost i brzinu u proces, što je mnogim porodicama omogućilo saznanje sudbine njihovih voljenih. Pravo na istinu, temeljno ljudsko pravo, u slučaju Srebrenice postalo je centralno. Priznavanje genocida od strane međunarodnih i domaćih sudova, kao i formalno suočavanje s činjenicama prošlosti, ključni su za pravdu i pomirenje. Proces identifikacije nije samo pravna ili tehnička stvar, već duboko humani proces usmjeren na iscjeljenje rana i izgradnju osnove za trajni mir i sprječavanje budućih zločina. Ovi napori ističu važnost ljudskog dostojanstva, pravde i očuvanja sjećanja na žrtve, te služe kao podsjetnik na neophodnost da se historija ne ponovi.⁸¹

Potruga za nestalim osobama u Bosni i Hercegovini značajno utječe ne samo na živote neposrednih porodica, već i na cjelokupnu populaciju od četiri milijuna ljudi. Postupak lociranja i identifikacije nestalih osoba smatra se ključnim za izgradnju trajnog mira u zemlji. Godine 2011., Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP) naručila je istraživanje kako bi se ispitali stavovi građana o ovom pitanju. Istraživanje je otkrilo da velika većina građana, neovisno o etničkoj pripadnosti, smatra da potraga za nestalima treba biti provedena bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost nestalih. Telefonskim intervjuima s nasumičnim uzorkom od 1.015 osoba utvrđeno je da skoro 8%

⁷⁹ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

⁸⁰ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

⁸¹ Sarkin, J., Nettelfield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

ispitanika ima člana porodice koji je nestao kao rezultat ratova. Osim toga, provedeni su i intervjui licem u lice s 155 članova porodica nestalih u ključnim regijama. Većina ispitanika nije aktivno uključena u civilne organizacije koje se bave ovim pitanjem, s samo 6,5% ispitanika koji su članovi CSO. Istraživanje je također pokazalo da građani percipiraju proces potrage kao pristran, s više od polovice opće populacije koji vjeruju da proces favorizira jednu etničku grupu. Unatoč tome, manji postotak porodica nestalih dijeli to mišljenje, što može ukazivati na utjecaj nacionalističke politike na percepciju procesa. Oko 70% nestalih osoba je pronađeno, što je značajan uspjeh u usporedbi s drugim postkonfliktnim zemljama. Međutim, većina građana nije upoznata s ovim uspjehom, što ukazuje na potrebu za boljim informiranjem javnosti, posebno u entitetima poput RS-a i Brčko Distrikta. Većina građana također vjeruje da proces lociranja i identifikacije nestalih doprinosi pomirenju, s više od 80% ispitanika koji smatraju da rješavanje većine slučajeva nestalih osoba iz ratova devedesetih godina doprinosi procesu pomirenja. Istraživanje je pokazalo i da većina građana podržava nastavak državnog finansiranja za rješavanje pitanja nestalih osoba, s visokom podrškom među svim etničkim skupinama u zemlji. Ovaj podatak naglašava općenitu podršku procesu koji se ne smatra samo tehničkim ili pravnim pitanjem, već i ključnim elementom u izgradnji pravednijeg i humanijeg društva u Bosni i Hercegovini.⁸²

Neprekidna potraga za 373 djece nestale tokom rata predstavlja emotivno teško poglavlje. Iako su prošle decenije, porodice ovih djece još uvijek traže zatvaranje ovog bolnog poglavlja, suočene sa sve manje dostupnih informacija i izbljedjelim sjećanjima svjedoka. Ova potraga ukazuje na duboke i trajne posljedice sukoba na društvo te kontinuiranu borbu za pravdu i pomirenje. Slučaj Remzije Gurdić, koja je uspjela sahraniti samo dijelove svog sina Mehrudina, bolno ilustrira fragmentiranost fizičkih ostataka i kolektivnog sjećanja na rat. Ova fragmentacija utječe ne samo na pojedinačne porodice, već i otežava šire društvene napore za ozdravljenje. Ostaci Mehrudina Gurdića, kao i mnogih drugih, pronađeni su rasuti po više masovnih grobnica blizu Zvornika, što ukazuje na haotičnu i brutalnu prirodu masovnih ubistava i kasnije pokušaje prikrivanja ovih zločina. Ponavljani pokušaji njegove majke da mu osigura dostojanstvenu sahranu otkrivaju duboku ličnu i zajedničku potrebu za adekvatnim mjestom počinka kao korak ka zatvaranju. Genocid u Srebrenici, kao ključni element međunarodnih i lokalnih nastojanja za pravdom, ostaje centralan za razumijevanje problematike nestale djece. Udruženje "Majke Srebrenice i Žepe", predvođeno Munirom Subašić, i dalje zagovara identifikaciju i sahranu najmlađih žrtava, naglašavajući kontinuiranu bol koju zajednica osjeća. Priča o bebi koja je ubijena dok je njena porodica pokušavala pobjeći dodatno ističe nehumanost koju su žrtve doživjele. Institut za nestale osobe BiH, zadužen za lociranje i identifikaciju ove djece, suočava se sa značajnim tehničkim i emotivnim izazovima. Sa samo 15 istražitelja i sve manje novih informacija, njihovi napori simboliziraju širu borbu protiv vremena i izbljedjelih sjećanja. Nedostatak dovoljno osoblja i resursa komplicira ove napore, odražavajući šire probleme oporavka nakon rata i prioritizaciju resursa u Bosni i Hercegovini. Otkriće ostataka četveromjesečne Amile Džaferagić u masovnoj grobnici, nakon pažljive potrage, ističe mukotrpan karakter potrage i emotivni teret koji iziskuje od uključenih. Svaka priča doprinosi širem kontekstu tuge i zajedničkom za istinom o nestalim, sjećanjem i pravdom. Širi društveni i politički kontekst, u kojem se ove potrage odvijaju, ne može se zanemariti. Etničke

⁸² Sarkin, J., Nettelield, L., Matthews, M., & Kosalka, R. (2014). *Bosnia and Herzegovina: Missing Persons from the Armed Conflicts of the 1990s: A Stocktaking*. International Commission on Missing Persons (ICMP).

podjele i političke složenosti otežavaju proces pronalaska i identifikacije ostataka, predstavljaju značajne prepreke za rješavanje sudbina nestalih.⁸³ Kako navodi Sara Salihu iz Centra za nestale osobe "Nada nikada ne umire. Porodice nestalih uvijek se nadaju. Svi oni govore isto: svaki dan čekaju da njihovi voljeni otvore vrata i uđu u kuću."⁸⁴

Ključni izazovi

Komisije za istinu:

1. Nedostatak političke volje: Lokalni političari u Bosni i Hercegovini općenito nisu pokazivali entuzijazam za inicijative suočavanja s prošlošću, a svaki pokušaj osnivanja komisija za istinu zaustavljen je kada je dosegao političku razinu. Komisije koje su bile lokalizirane suočile su se s političkim manipulacijama i kontroverzama, uključujući nedostatak jasnoće u njenom mandatu, što je u konačnici dovelo do toga da komisija nije uspjela dostaviti izvještaj niti obaviti zadaće u skladu sa svojim ciljevima.
2. Otpor udruženja žrtava: Iznenadujuće, otpor prema projektu komisije dolazio je i od udruženja žrtava, koji su trebali biti najveći korisnici i podržavatelji ovakvog mehanizma. Udruženja žrtava i ženske organizacije izrazile su zabrinutost zbog potencijalne stigmatizacije i retraumatizacije žrtava ratnog seksualnog nasilja koje bi mogle sudjelovati u saslušanjima. Postojala je zabrinutost među udruženjima žrtava zbog neadekvatnog uključivanja u proces i strah od "kompromisne istine" koja bi mogla stvoriti simetriju između njihove patnje i patnje drugih. Udruženja su bila gotovo jednoglasna u odbacivanju ideje o komisiji.
3. Finansijski izazovi: Finansijska sredstva za komisije smatrana su alternativnim pristupom koji bi zahtijevao značajna sredstva, često iz istog izvora finansiranja kao i sudski procesi, stvarajući dilemu za donatore i vladine agencije.
4. Međunarodni i domaći otpor: Komisije za istinu su se suočavale s otporom kako na međunarodnoj tako i na domaćoj razini. ICTY je bio jedan od glavnih protivnika uspostave komisija za istinu, bojeći se da bi komisija mogla potkopati rad Tribunala. Mnogi su gledali na inicijative istine i pomirenja kao na moguću distrakciju od pravde, preferirajući pravosudne procese. Postoji općenito nisko povjerenje javnosti u efikasnost i transparentnost državnih i međunarodnih pravosudnih inicijativa, uključujući i one koje se tiču tranzicijske pravde.
5. Percepcija kao prijetnja autonomiji: U Republici Srpskoj postojala je otpornost prema komisijama za istinu zbog percepcije kao prijetnje autonomiji i postojanju RS-a, kao i zbog pokušaja promicanja percepcije RS-a kao "genocidnog stvorenja".
6. Složenost Ustava: Bosna i Hercegovina je društvo sa kompleksnom etničkom strukturom zasnovanom na Dejtonskom mirovnom sporazumu, što otežava uspostavu jedinstvenih narativa i povijesnih interpretacija koji bi bili prihvaćeni od svih zajednica.
7. Dilema o amnestiji i pravdi: Rasprava o amnestiji ističe potrebu za pronalaženjem načina kako potaknuti počinitelje da izađu i otkriju istinu, što bi moglo uključivati

⁸³ Begić, J. (2024). As Search for Bosnian War's Missing Children Goes On, Parents Keep Hoping. BalkanInsight.

⁸⁴ Kaufmann, N. (2022). *The unresolved fate of the missing: Ambiguous loss and intergroup trust in post-conflict Kosovo* [Master's thesis, Utrecht University]. Utrecht, Netherlands.

ograničenu amnestiju za manje prekršaje uz značajne konzultacije s udruženjima žrtava.

8. Integracija sa drugim oblicima tranzicijske pravde: Koordinacija komisija za istinu sa sudskim procesima, programima reparacija i drugim elementima tranzicijske pravde može biti izazovna, ali je ključna za sveobuhvatno adresiranje prošlih kršenja ljudskih prava.

Obrazovanje:

1. Fragmentacija obrazovnog sistema: Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini je tokom rata, uslijed arhitekture Dejtonskog mirovnog sporazuma i nacionalističkih politika duboko podijeljen na etničkim osnovama, što otežava stvaranje zajedničkih narativa i promoviranje prava na istinu. Postoji značajan jaz u kvaliteti obrazovanja između određenih urbanih (Sarajevo i Tuzla) i određenih urbanih (npr. Mostar, Prijedor) i ruralnih škola, što može uticati na različito razumijevanje i prihvatanje historijskih činjenica i prava na istinu.
2. Odsustvo prilagodljivosti u kurikulumima: Nastavni planovi i programi često su pristrasni ili zanemaruju određene aspekte prošlosti, što otežava promociju objektivnog i sveobuhvatnog razumijevanja historije. Postoji otpor među određenim grupacijama prema reviziji školskih udžbenika koji bi omogućili pravedniji i objektivniji prikaz historije, čime bi se promovisalo pravo na istinu.
3. Nedostatak obuka za nastavnike: Nastavnici rijetko dobijaju adekvatnu obuku za poučavanje osjetljivih tema kao što su ratni zločini i ljudska prava, što može dovesti do neadekvatnog ili neosjetljivog pristupa tim temama u nastavi.
4. Političke i etničke tenzije: Političke i etničke tenzije koje prevladavaju u društvu često se reflektuju u obrazovnom sistemu, otežavajući napore za promociju istine i pomirenja. U nekim slučajevima, obrazovni sistem se koristi kao alat za promociju nacionalističkih ideja, što otežava objektivnu i neutralnu edukaciju o prošlim sukobima.
5. Nedostatak inkluzivnih pristupa: Škole i obrazovni sistemi često ne uspijevaju integrirati inkluzivne pristupe koji bi poštovali i priznali različite perspektive i iskustva, posebno one manjinskih grupa. Obrazovni sistem možda ne pridaje dovoljno pažnje senzibilizaciji učenika o pravima žrtava i značaju empatije prema onima koji su pretrpjeli tokom konflikata. Nedostaje holistički i interdisciplinarni pristup u obrazovanju koji bi integrirao prava na istinu u različite predmete i oblasti, a ne samo u historiju ili društvene nauke.
6. Prilagodba obrazovnih materijala: Postoji izazov u prilagođavanju obrazovnih materijala da se u njima objektivno i pravedno obradi prošlost, bez promovisanja etnocentričnih narativa. Obrazovni sistem često ne potiče dijalog i kritičko mišljenje među učenicima, što je ključno za razumijevanje i prihvatanje složenih historijskih i društvenih pitanja vezanih za pravo na istinu.
7. Otpor promjenama: Postoji značajan otpor unutar obrazovnih institucija i među roditeljima i zajednicama prema promjenama koje bi mogle dovesti do inkluzivnijeg i pravednijeg obrazovanja. Mladi u Bosni i Hercegovini možda se osjećaju demotivisano da se bave temama tranzicijske pravde i prava na istinu zbog pesimizma u vezi s političkom i socijalnom klimom u zemlji. Postoji izazov u pružanju obrazovnih programa za odrasle, koji takođe mogu imati koristi od učenja o pravima na istinu i tranzicijskoj pravdi, što može pomoći u širenju svijesti i poticati društvene promjene.

8. Neadekvatni resursi: Škole se često suočavaju s nedostatkom resursa, što otežava implementaciju programa koji bi promovisali pravo na istinu, kao što su posjete memorijalnim centrima ili gostovanja preživjelih iz različitih etničkih grupa. U nekim dijelovima zemlje, pristup kvalitetnim edukativnim resursima i materijalima koji bi podržali učenje o pravima na istinu je ograničen, što može otežati obrazovanje na ovu temu. Nastavnici koji žele uvesti teme o pravima na istinu u svoje učionice možda ne dobijaju dovoljno institucionalne podrške ili su suočeni s profesionalnim rizicima, uključujući pritisak zajednice ili političke intervencije. Ponekad postoje jasne politike koje zagovaraju promicanje prava na istinu i pomirenje, ali praktična primjena tih politika u školama može biti neujednačena ili nedovoljna.
9. Zanemarivanje socioekonomskih aspekata: Obrazovni sistem često zanemaruje socioekonomske aspekte pravde i prava na istinu, fokusirajući se isključivo na pravne i historijske aspekte.
10. Djelovanje obrazovnog sistema u poslijeratnom kontekstu: Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini još uvijek se oporavlja od ratnih šteta i traume, što otežava stvaranje efikasnih i adekvatnih programa za poučavanje prava na istinu i pomirenje.

Nestali:

1. Politička i etnička instrumentalizacija: Pitanje nestalih osoba često se koristi kao politički alat u etničkim i političkim manipulacijama, što otežava objektivno rješavanje ovih slučajeva. Postoji rizik od manipulacije javnim mišljenjem kroz medije ili političke kampanje, koje mogu iskriviti ili minimizirati problematiku nestalih u svrhu postizanja političkih ciljeva.
2. Ograničen pristup informacijama: Porodice nestalih osoba se mogu suočavati s poteškoćama u pristupu informacijama o svojim najmilijima zbog birokratskih prepreka ili nedostatka transparentnosti. Također, postoji prikrivanje informacija u kontekstu nestalih.
3. Trauma i psihološki učinci na porodice: Dugotrajna neizvjesnost i nezavršeni procesi traženja doprinose psihološkom stresu i traumi među članovima porodica nestalih.
4. Međunarodna dimenzija: Problem nestalih u BiH ima i međunarodnu dimenziju, obzirom da su neki od nestalih prešli granice tokom ili nakon sukoba. Iako je problem nestalih osoba globalno prepoznat, često postoji nedostatak stalne međunarodne pažnje i podrške koja je potrebna za rješavanje ovih slučajeva.
5. Nedostatak finansijskih i tehničkih resursa: Adekvatno rješavanje problema nestalih zahtijeva značajne finansijske i tehničke resurse, koji su često ograničeni.
6. Otpor prema istraživanjima i iskapanjima: U nekim područjima BiH postoji lokalni otpor prema iskapanjima i istraživanjima. Porodice nestalih osoba, povratnici, često su stigmatizirani u svojim zajednicama, što može dodatno otežati njihovu borbu za pravdu i istinu.
7. Pravna i proceduralna složenost: Pitanja nestalih su pravno i proceduralno složena, uključujući različite zakone i pravila koja se primjenjuju u različitim dijelovima BiH, što otežava njihovo efikasno rješavanje.

Zaključak

Zaključno, pravo na istinu u Bosni i Hercegovini ostaje složen izazov u kontekstu tranzicijske pravde, s brojnim političkim, društvenim i međunarodnim preprekama koje sprečavaju značajan napredak. Bosna i Hercegovina se nalazi na prekretnici, suočena s izazovima socijalne kohezije, demokratizacije i težnjom ka integraciji u Evropsku uniju. Procesi kroz koje prolazi zahtijevaju obrazovni sistem sposoban da pripremi građane za prihvatanje i podržavanje ovih promjena. Kako bi se uspješno odgovorilo na ove potrebe, neophodno je preispitati i transformisati postojeće mehanizme za otkrivanje, utvrđivanje i homogeniziranje, te diseminaciju istine, usmjeravajući ih ka promovisanju vrijednosti mira, tolerancije i međuetničkog razumijevanja.

Iako CSOs pokrivaju značajan dio aktivnosti utvrđivanja istine, one ne mogu, niti će ikada uspjeti zamijeniti dominantna tri različita, oprečna i u određenim slučajevima negirajuća narativa o ratnoj prošlosti u Bosni i Hercegovini. Ipak, činjenice koje su prikupile CSOs, kao što je Balkanska istraživačka mreža, Memorijalni Centar Srebrenica, Bosanska knjiga mrtvih, Tranzicijska pravda, odgovornost i sjećanje u BiH, mogu služiti kao referentna tačka za utvrđivanje istine i suočavanje s prošlošću. Konkretno, ukoliko bi se uspostavila nacionalna Komisija za istinu, jer druge lokalizirane komisije su osuđene na neuspjeh i neefektivnost, onda bi ta komisija mogla koristiti isključivo kredibilne izvorne bez kompromisa sa negatorima ratnih zločina; to je, međutim, teško očekivati u strukturi bosanskohercegovačke države sa Dejtonskim mirovnim okvirom. To ne znači negaciju mirovnog ugovora, već njena suštinska ograničenja koja neminovno ostavljaju posljedice neostvarivanja prava na istinu i oblikuju stvarnost danas i za generacije koje dolaze.

Obrazovanje u BiH trenutno stoji na raskrsnici između biti dio problema i biti dio rješenja. Dugogodišnja zanemarivanost reformi obrazovanja koje bi vodile ka unifikaciji i harmonizaciji kurikuluma dovela je do dublje segregacije u obrazovnom sistemu, reflektujući i produbljujući društvene podjele. Ovaj izazov postaje još izraženiji kada se uzme u obzir snažan politički uticaj na obrazovanje, koji je često bio prepreka usklađivanju kurikuluma i promovisanju zajedničkih vrijednosti.

Problem nestalih osoba u Bosni i Hercegovini predstavlja duboku ranu koja nastavlja utjecati na pomirenje i društvenu koheziju. Identifikacija ratnih žrtava ključna je za zacjeljivanje nacionalnih trauma, no suočava se s izazovima poput uklanjanja osobnih dokumenata žrtava i prisutnosti sekundarnih grobnica, što komplicira identifikaciju. Rad Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP) pomogao je u identifikaciji tisuća žrtava kroz napredne DNK analize, ali pitanje nestalih osoba također izaziva napetosti između entiteta u Bosni i Hercegovini, što ukazuje na implikacije za nacionalno pomirenje. Pristup "pomirenju odozdo" naglašava važnost lokalne zajednice u procesu pomirenja. Za porodice nestalih, pronalazak tijela njihovih najmilijih kritičan je za proces tugovanja. Međutim, osjećaj zatvaranja ostaje nedostižan dok god situacija traje, što onemogućava porodicama da napreduju. Problem nestalih osoba potiče međuetničko nepovjerenje, što predstavlja prepreku za pomirenje. Nedostatak međuetničkog povjerenja ozbiljno otežava obnovu odnosa između etničkih grupa. Porodici nestalih često vjeruju da drugi etnički zajednice namjerno zadržavaju informacije, što produbljuje jaz međuetničkog nepovjerenja. Pitanje nestalih osoba zahtijeva zajedničke napore na svim razinama, od lokalnih zajednica do međunarodne zajednice, kako bi se omogućilo iscjeljenje i pomirenje. Samo kroz posvećenost razumijevanju, empatiji, pravdi i istini moguće je postići trajno pomirenje i izgraditi mirno društvo koje poštuje prava svih svojih građana.

Preporuke

Komisije za istinu:

1. Ojačavanje domaćeg vlasništva: Potrebno je povećati vlasništvo i učešće domaćih aktera u radu eventualnih budućih komisija za istinu kako bi se osigurala njihova percepcija kao legitimnih i autentičnih nacionalnih institucija. Komisije za istinu ne bi trebale biti lokalizirane, niti odvojene od drugih procesa tranzicijske pravde, osobito reparacija. Integrirati stručnjake različitih disciplina (historičare, psihologe, kriminologe, sociologe) unutar komisija za istinu, kako bi se osigurala sveobuhvatna analiza i tumačenje prošlih događaja. Mandat komisija treba jasno definirati, uključujući ciljeve, očekivane ishode, kao i mehanizme za praćenje i evaluaciju njihovog rada.
2. Transparentnost i inkluzivnost: Rad komisija treba biti potpuno transparentan i inkluzivan, osiguravajući da sve etničke i društvene grupe imaju jednaku ulogu i zastupljenost u procesu, što može pomoći u smanjenju otpora i povećanju javnog prihvatanja.
3. Žrtve u središtu procesa: Potrebno je osigurati da su žrtve u središtu procesa, njihove potrebe i priče trebaju biti prioritet, a njihov glas treba biti čujan i poštovan kroz sve faze rada komisije.
4. Edukacija i svijest o komisijama: Potrebno je provoditi obrazovne i informacijske kampanje koje će povećati svijest javnosti o ulozi i značaju komisija za istinu, te educirati građane o mogućnostima koje komisije pružaju za društveno pomirenje i pravdu. Razviti strategije za suočavanje s otporom, kako od političkih tako i od društvenih struktura, koje mogu biti prepreka radu komisija.
5. Saradnja s obrazovnim institucijama: Komisije bi trebale raditi u saradnji s obrazovnim institucijama kako bi integrirale poučavanje o recentnoj historiji BiH, ljudskim pravima i važnosti tranzicijske pravde u školske kurikule. Komisije bi trebale imati i edukativnu ulogu, organizirajući javne diskusije, radionice i izložbe koje promiču razumijevanje i važnost procesa pomirenja.
6. Podrška međunarodne zajednice: Međunarodna zajednica treba pružiti tehničku i financijsku podršku, ali bez nametanja vlastitih agenda, kako bi osigurala da komisije za istinu mogu nezavisno i efikasno funkcionirati. Osigurati dugoročnu financijsku podršku za rad komisija, kako bi se omogućilo njihovo nesmetano i efikasno funkcioniranje.
7. Interakcija s pravosuđem i nevladinim organizacijama: Komisije za istinu trebaju jasno definirati svoj odnos s pravosudnim tijelima, osiguravajući da njihov rad dopunjuje, a ne ometa pravosudne procese. Osigurati aktivno uključivanje organizacija civilnog društva u rad komisija za istinu, kako bi se iskoristile njihove mreže, znanja i iskustva u radu s zajednicama i žrtvama ili barem znanja odnosno činjenice koje su akumulirale nevladine organizacije u dokumentovanju. Poseban fokus treba staviti na pitanja nestalih osoba, gdje komisije za istinu mogu igrati ključnu ulogu u otkrivanju istine i pružanju odgovora porodicama. Uključiti u rad

komisija inicijative koje promiču međureligijski i interkulturalni dijalog, kako bi se smanjile tenzije i promicalo razumijevanje među različitim zajednicama.

8. Arhiviranje i pristup informacijama: Važno je osigurati da svi podaci i dokumentacija koju komisije prikupe budu arhivirani i dostupni za javnost i istraživače, uz poštivanje privatnosti i zaštite podataka.
9. Programi zaštite svjedoka i učesnika: Implementirati robustne mehanizme zaštite za svjedoke i ostale učesnike u radu komisija, kako bi se osiguralo da mogu slobodno svjedočiti bez straha od odmazde.
10. Dugoročno praćenje i evaluacija: Postaviti mehanizme za dugoročno praćenje efekata rada komisija i njihovog doprinosa društvenom pomirenju i pravdi, uključujući redovite evaluacije i izvještavanje o napretku.

Obrazovanje:

1. Integracija historije sukoba u obrazovni kurikulum: Razviti i implementirati kurikulume koji uključuju sveobuhvatno i objektivno proučavanje nedavnih sukoba u BiH, kako bi se promovirala istina i razumijevanje među mladima. dukacijska reforma u BiH trebala bi više raditi na uklanjanju nacionalističke ideologije i retorike iz kurikuluma i udžbenika te nastojati uključiti multidimenzionalnu perspektivu mirovnog obrazovanja u različitim nivoima obrazovanja u zemlji. Potrebna je zakonska integracija obrazovanja na nacionalnom nivou kao korak ka lokalnoj desegregaciji i desegregaciji cijelog društva. Mirovno obrazovanje još nije integrirano niti institucionalizirano u formalnom obrazovnom sistemu BiH. Najvažnije, povećati ovlaštenja i kapacitete na državnom nivou, posebno Ministarstva civilnih poslova i Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, kako bi se osigurala koordinacija i kvalitet obrazovnog sistema. Ustav Bosne i Hercegovine treba mijenjati kako bi se omogućila efikasnija koordinacija i implementacija obrazovnih politika na državnom nivou, smanjila politička i administrativna fragmentacija i promovisala jedinstvena obrazovna strategija.
2. Obuke: Organizirati programe obuke za nastavnike koji će im omogućiti da adekvatno predaju o teškim temama, poput sukoba i tranzicijske pravde, na način koji je osjetljiv na kulturološke i etničke razlike među učenicima. Naglašava se značaj pedagogije i 'odgoja' u razvoju pojedinca i društva, te potreba za fokusom na holistički pristup obrazovanju. Zakonski normirati i provoditi obavezne obuke za donosiocel odluka i zaposlene u obrazovanju kako bi se upoznali s konceptom i prednostima obrazovanja o miru te kako bi efikasnije implementirali strategije mira u obrazovnom sistemu.
3. Promocija interkulturalnog obrazovanja: Razviti obrazovne programe koji promoviraju međuetničko razumijevanje, toleranciju i dijalog, kao dio šire strategije za izgradnju mira i pomirenja. Revidirati školske udžbenike kako bi se osiguralo da objektivno prikazuju događaje iz nedavne povijesti, izbjegavajući jednostrane narative koji mogu poticati podjele ili etnonacionalističke tendencije. Pažljiv pristup osjećajima etničke pripadnosti i identiteta, posebno u multi-etničkim zajednicama, kako bi se izbjegla manipulacija tim osjećajima, naročito

među djecom. Važno je njegovati pozitivne aspekte etničke pripadnosti bez potiskivanja, ali i bez dozvoljavanja da oni postanu izvor podjela. Podsticanje razvoja svijesti o sposobnosti mijenjanja realnosti kroz obrazovanje, koje bi trebalo da oslobodi individuu od autoritarizma i omogući joj da kritički razmišlja, donosi odluke i aktivno učestvuje u društvu.

4. Uključivanje žrtava i svjedoka: Omogućiti platforme unutar obrazovnog sistema gdje žrtve i svjedoci sukoba mogu podijeliti svoja iskustva s mladima, potičući empatiju i dublje razumijevanje posljedica sukoba.
5. Korištenje modernih tehnologija: Iskoristiti digitalne medije i online platforme za širenje znanja o historiji sukoba i pravima na istinu, omogućujući studentima pristup različitim izvorima informacija.
6. Javne diskusije i radionice: Organizirati javne događaje, poput panel diskusija i radionica, koje vode stručnjaci iz oblasti tranzicijske pravde, historije, i obrazovanja, kako bi se povećala svijest o važnosti prava na istinu.
7. Partnerstvo s civilnim društvom: Saradnja sa organizacijama civilnog društva koje rade na pitanjima tranzicijske pravde i obrazovanja, kako bi se resursi i znanja efikasnije koristili u edukativne svrhe. Potreba za više studija i istraživanja kako bi se razvio i stalno unapređivao obrazovni model prilagođen specifičnim uslovima u BiH.
8. Reforma i razvoj edukativnih materijala: Kreirati i distribuirati obrazovne materijale koji se bave temama pravde, mira i pomirenja, uključujući studije slučaja, dokumentarne filmove i literature. Nužna su zakonske reforme ne samo osnovnog i srednjeg, već i visokog obrazovanja, kao i reforme kurikulumu po modelima dobrih praksi te koje uključuju mirovno obrazovanje. U ovome smislu depolitizacija i programi kreirani na osnovu subjektivnih uvjerenja i interesa se trebaju odbaciti jer dugoročno štete razvoju djece i mladih te onemogućuju realizaciju prava na istinu.
9. Podrška za edukativne projekte koji se bave prošlošću: Finansijski i stručno podržati projekte koji omogućavaju učenicima i studentima istraživanje lokalne povijesti i sukoba, promovirajući istovremeno razumijevanje i empatiju prema različitim iskustvima i perspektivama. Poticati i financirati akademska istraživanja koja se fokusiraju na pravo na istinu i kako obrazovanje može doprinijeti pomirenju i razumijevanju sukoba.
10. Multidisciplinarni pristup u nastavi: Uvesti multidisciplinarnu pristupe u nastavu koji će omogućiti učenicima da iz različitih perspektiva analiziraju i razumiju povijesne, sociološke, psihološke i pravne aspekte sukoba i pravde.

Nestali:

1. Jačanje institucionalnih okvira: Povećati sposobnosti institucija poput Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine (MPI BiH) kroz veće finansiranje, obuku i transfer tehnologije. To bi moglo uključivati partnerstva s međunarodnim tijelima

poput ICMP-a kako bi se olakšalo usvajanje najboljih praksi i najnovijih forenzičkih tehnologija.

2. Uspostava centralizovanog registra nestalih osoba: Uspostaviti sveobuhvatan centralizirani registar svih nestalih osoba s detaljnim informacijama, koji bi bio dostupan javnosti i ažuriran u realnom vremenu, kako bi se olakšao proces pronalaženja i identifikacije.
3. Integracija žrtava u procese tranzicijske pravde: Aktivnije uključivanje žrtava u procese tranzicijske pravde, s posebnim naglaskom na osiguranje njihovih prava da iznesu svoje priče i budu čuti. Ovo bi moglo uključivati stvaranje više prostora za javna saslušanja i podršku žrtvama kako bi se osiguralo da njihova prava i potrebe budu adekvatno zastupljene.
4. Koordinacija: Uspostaviti platformu za stalnu međusektorsku koordinaciju između vladinih tijela, međunarodnih organizacija i civilnog društva, radi efikasnijeg rješavanja slučajeva nestalih osoba. Poticati i podržavati transnacionalnu saradnju u traganju za nestalim osobama, posebno u kontekstu prekograničnih pitanja nestalih i migracija, koristeći međunarodne pravne okvire i mehanizme.
5. Obrazovne inicijative o nestalima: Promjena obrazovnih kurikuluma kako bi se uključile točne povijesne informacije o prošlim konfliktima, promoviralo razumijevanje i poštivanje različitosti, te poticalo kritičko razmišljanje među mladima. Implementirati obrazovne programe i kampanje usmjerene na podizanje svijesti o problemima nestalih osoba, njihovim pravima i procesima traganja, kako bi se jačala javna podrška i razumijevanje. Razvijanje i provođenje obrazovnih programa koji promiču razumijevanje i važnost tranzicijske pravde, prava na istinu uključujući nestale i procesa pomirenja među širom javnošću. Poduzimanje koraka za rješavanje problema negiranja zločina, što uključuje edukaciju, javne kampanje i pravne mjere protiv onih koji javno negiraju počinjene zločine.
6. Podrška žrtvama i njihovim porodicama: Raditi na pravnoj i institucionalnoj reformi koja bi unaprijedila mehanizme za efikasno adresiranje problema nestalih osoba, uključujući ostvarivanje prava i mogućnosti oštete. Osnovati specijalizirane službe za podršku porodicama nestalih, uključujući psihološku pomoć, pravne savjete i materijalnu podršku.